International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

Printed Journal, Indexed Journal, Refereed Journal, Peer Reviewed Journal

ISSN: 2394-7519, IMPACT FACTOR (RJIF): 5.12, INDEX COPERNICUS

Volume 6 Issue 2 Mar - Apr 2020

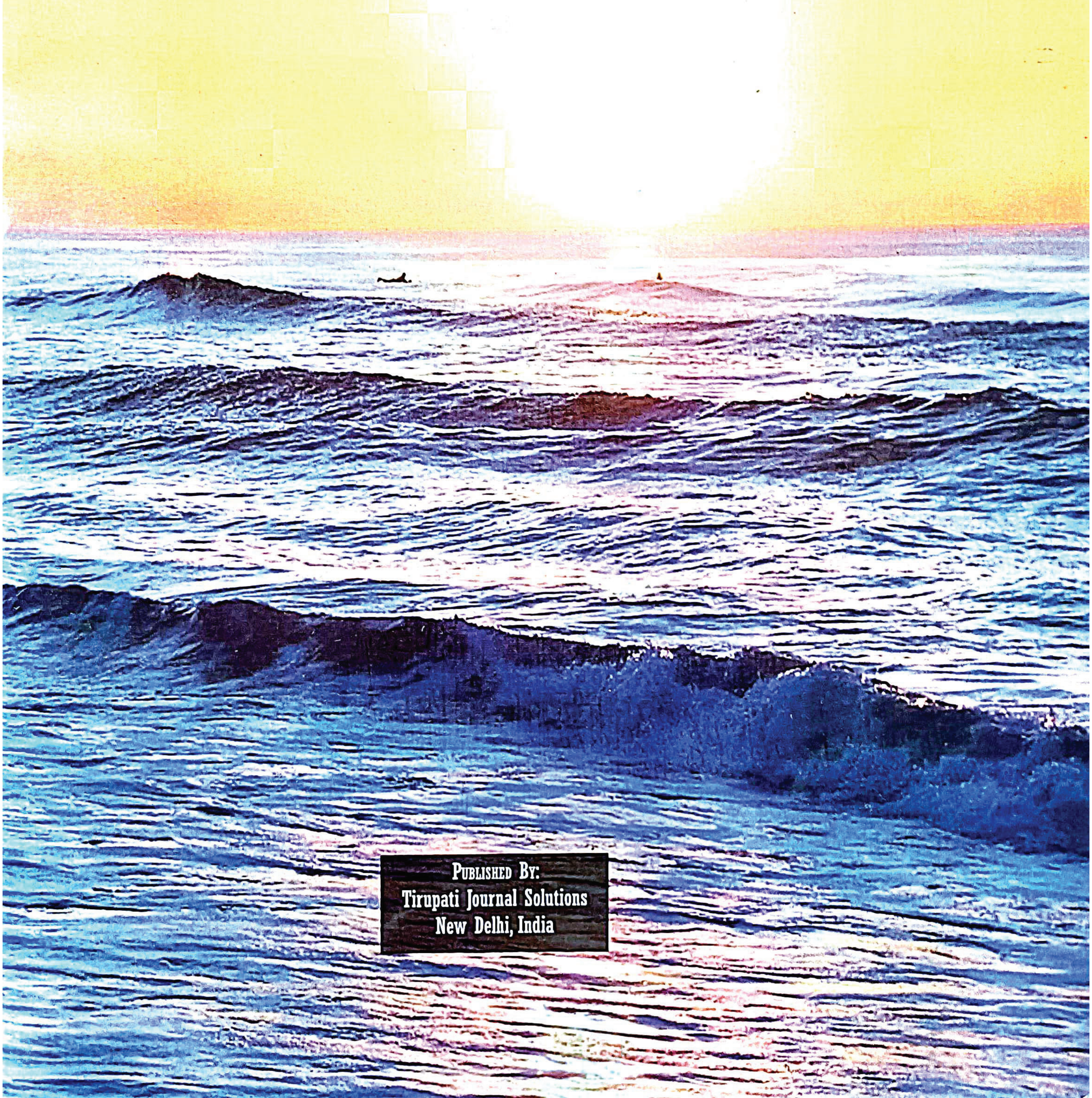

Published By:
Tirupati Journal Solutions
New Delhi, India

International Journal of Sanskrit Research

(ISSN: 2394-7519)

Volume- 6 Issue- 2 Mar - Apr 2020

Published By

Tirupati Journal Solutions

169, C-11, Sector-3, Rohini, New Delhi, India

Toll Free No: 18001234070

Tel: +91-9711224068

Google Scholar

INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER

Year: **2020**, Volume: **6**, Issue: **2**
ISSN: **2394-7519**
Impact Factor (RJIF): **5.12**
Online Available at **www.anantaajournal.com**

SANSKRIT JOURNAL

International Journal of Sanskrit Research

Index for 2020 (Vol - 6, Issue - 2) Part - A

01. **विवेकचन्द्रोदयनाटके वेदन्तदर्शनविचारः**
Authored by: महीपतिः एस् जोय्स्
Page: 01-03

02. **Sita, the idealistic woman**
Authored by: Dr. Manoranjan Senapaty
Page: 04-07

03. **नन्दिकेश्वरः तस्य अभिनयदर्पणञ्च" एकं विमर्शात्मकमध्ययनम्**
Authored by: Dr. Naveen Bhat
Page: 08-11

04. **भरतमुनिः तस्य नाट्यशास्त्रम्" एकं विमर्शात्मकमध्ययनम्**
Authored by: Dr. Naveen Bhat
Page: 12-17

05. **साम्प्रतिककाले श्राद्धस्य प्रयोजनीयता**
Authored by: डॉ. अनिलकुमारदाश
Page: 18-20

06. **पञ्चदशीस्थनाटकदीपप्रकरणानुसारं साक्षिस्वरूपविवेचनम्**
Authored by: डा. दयानन्दपाणिग्राही
Page: 21-25

07. **व्याकरणशास्त्रो नामार्थ निरुपणम्**
Authored by: डॉ. सुभाषचन्द्र मीना
Page: 26-29

08. **गौरवशाली अतीत और महत्वाकांक्षी भविष्य की भाषा के रूप में संस्कृत का आलोचनात्मक अध्ययन**
Authored by: डॉ. श्रुतिकान्त पाण्डेय
Page: 30-34

09. **अद्वैतवेदान्ते कर्मणां फलम्**
Authored by: Dr. V Srilakshmi
Page: 35-38

10. **भारते अतिवृष्टेः परिणामानां ज्योतिषशास्त्रद्वारा नियन्त्रणम् - एका समीक्षा**
Authored by: डॉ. दिनकर मराठे
Page: 39-41

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2020; 6(2): 26-29
© 2020 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 14-01-2020
Accepted: 18-02-2020

डॉ. सुभाषचन्द्र मीना
सहायकाचार्यः व्याकरणविभागे
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
क. जे. सोमैयासंस्कृतविद्यापीठम्
विद्याविहारः, मुम्बई, महाराष्ट्र, भारत

CorrespondingAuthor:
डॉ. सुभाषचन्द्र मीना
सहायकाचार्यः व्याकरणविभागे
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
क. जे. सोमैयासंस्कृतविद्यापीठम्
विद्याविहारः, मुम्बई, महाराष्ट्र, भारत

व्याकरणशास्त्रो नामार्थ निरुपणम्

डॉ. सुभाषचन्द्र मीना

प्रस्तावना

निरुक्ते यास्काचार्यो नामशब्दस्य तात्त्विकं लक्षणं प्रस्तौति। 'सत्त्वप्रधनानि नामानि'[1] अर्थाद् येषु शब्देषु सत्त्वस्यार्थाद् द्रव्यस्य प्राधन्यं भवति। तानि स्त्रीपुंनसंकलिघ्गाद्यान्वितानि नामानि नाम– पदवाच्यानि भवन्ति। निरुक्तकारविहितनामलक्षणं स्पष्टयन् टीकाकारो लिखति। सीदति गच्छति ;अन्वेतिद्ध लिघ्गंसंख्यादिकमस्मिन्निति सत्त्वं ;द्रव्यम्द्ध षट्लृविशरणगत्यवसादनेष्वित्य स्मादध्किरणे औणादिक स्त्वन्प्रत्ययः। यद्येषु प्रधनं ;सत्त्वम्द्ध गुणभूता च क्रिया तानामानि सत्त्वप्रधनानि। कानि पुनस्तानि ? नामानिः। नमन्त्याख्यातशब्दे गुणभावेनेति नम ;यद्बन्ति वा स्वमर्थमाख्यातशब्दवाच्ये गुणभावेनेति नामानि। णम् प्रह्वत्वे ;शब्दे चद्ध इत्यस्य शुद्ध्स्यान्तर्भावितण्यर्थस्य वा नामन्सीमन्नि त्यादिनौणादिको निपातः। यथैव ह्याख्याते विद्यमानमपि द्रव्यमविवक्षितमेवमिहापि क्रिया अविवक्षिता, द्रव्यपरत्त्वत्सत्त्वशब्दस्य तद्विक्रियाजनितमुत्तरकालं क्रियाशेषभूतभिधय धत्वर्थो(सौ व्यावर्तते। स्त्रीपुंनपुंसक भेदं, निपातोपसर्गाणामपि क्वचिन्नामत्वमपेक्ष्य बहुवचननिर्देशो नामानि एक इत्याहुः।[2]

सत्वप्रधनानि नामानि इति स्वरूपलक्षणप्रसघ्गे निरुक्तकारः नामशब्दस्य सामान्यविशेषरूपे निर्दिशन्। 'अद् इति सत्त्वानामुपदेशः'[3] टीककारः दुर्गाचार्यो यास्कसिद्धन्तं विमृशन् कथयति सामान्य इति शेषः। सामान्यतः सामान्यरूपेण सत्त्वानां द्रव्याणामुपदेशो(द् इति। उपलक्षणमेतद् न्येषामपि लिघ्ग सामान्यवचनानामिति।[4] सामान्यतः सत्त्वयुक्तानि द्रव्याणि नामपदवाच्यानि भवन्ति। अस्ति किञ्चिद्– द्रव्यमिति अज्ञातसंज्ञमपि वस्तुमात्रावगाहि सामान्यतः सत्त्वसामान्याद् नामपदवाच्यं भवतीत्याभिप्रायः।

नाम्नो विशेषस्वरूपं विवृण्वन् निर्दिशति यास्काचार्यः 'गौरश्वः पुरुषो हस्तीति'[5] अत्रा सत्वानामिति पूर्वस्मात्खण्डसूत्राान्तवाक्यानुवर्तते। विशेषोपदेश इति शेषः। महाभाष्यकारेणापि 'द्रव्यप्रधनं नाम'[6] इति नामलक्षणमघ्गीकृतम्। नाम द्रव्यप्रधनं कथं भवतीति प्रश्ने नामाख्यातयोः तात्त्विकस्वरूपभेदं प्रश्नोत्तरमाध्यमेन निर्दिशति। कथं पुनर्ज्ञायते क्रियाप्रधनाख्यातं भवति, द्रव्यप्रधनं नामेति ? द्रव्यप्रधनं नामेति ? यत्क्रिया पृष्टास्तिघाचष्टे किं देवदत्तः ? यः कारको हारक इति।[7] द्रव्यप्रधनं नाम इति भाष्यवचनं विमृशन् नागेशभट्टः कथयति। 'द्रव्यप्रधनं नामेति।'[8] महाभाष्यपस्पशाह्निकोद्योते नागेशभट्ट द्वारा नामशब्दस्य लक्षणमेभिः शब्दैः प्रस्तौति 'नामशब्देन सुबन्तं नमत्याख्यातार्थं' प्रति विशेषणीभवतीति व्युत्पत्तेः।[9] अत्रा नामशब्दस्य नागेशभट्टद्वारा प्रदत्तलक्षणे नामशब्दे सुबन्तमित्यभिप्रायः नामपदमर्थवत्त्वात् सुप्त्वादियोग्यं भवतीति स्वीकार्यः अन्यथा –

सुपां सुपा तिघा नाम्ना धतुना(थ तिघा।
तिघा सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासषड्विधे बुधैः।। [10]

इति भूषणनिर्दिष्टकारिकोक्तसिद्धन्तेन विरोधः स्यात्, यतोहि नामशब्देन सुबन्तमिति स्वीक्रियमाणे सति 'सुपां सुपा' इति प्रथमसमासभेदे एव नाम्नो(पि अन्तर्भावः सम्भवेत् 'सुपां नाम्ना' इति कथ×च विरुध्येत्। अतः नाम शब्दः स्वादिप्रत्यययोग्य इति नागेशभट्टस्याभिप्राय इति वक्तुं युज्यते।

स्वादिप्रत्यययोग्यस्यौवार्थवतश्शब्दस्य 'अर्थवदधतुरप्रत्यय प्रातिपदिकम्'[11] इति सूत्रोण प्राति– पदिकसंज्ञा विधियते। तत्पफल×च स्वादिप्रत्ययप्रसक्तिः।

उभयोर्नामप्रातिपदिकयोः संज्ञासंज्ञिभावो(भिदारुपेण वर्तत इति स्पष्टं ज्ञातुं शक्यते। शब्दशक्ति– प्रकाशिकाकारः तथ्यमेतत् प्रकाशयन् कथयति –

निरुक्ता प्रकृतिद्वेध नामधतुप्रभेदातः।
यत् प्रातिपदिकं प्रोक्तं तन्ननाम्नो नातिरिच्यते।।[12]

नामार्थ विवेचनम्

नामार्थविचारप्रसघ्गे सत्त्वप्रधनो{र्थाद् द्रव्यप्रधनो नाम शब्दः प्रयोगकाले कस्मिन् रुपे उपस्थितो भवतीति महाभाष्यादिग्रन्थप्रामाण्येन भट्टोजिदीक्षितः प×च नामार्थान् एकया कारिकया प्रस्तुतवान्, येषामर्थानां विमर्शः कौण्डभट्टेन वैयाकरणभूषणसारे नागेशभट्टेन च परमलघुम×जूषा यां विहितः। कारिका{स्ति –

एकं द्विकं त्रिकं चाथ चतुष्कं प×चकं तथा।
नामार्थ इति सर्वे{मी शास्त्रो निरुपिता।[13]

अत्रा एकमिति पदेन जातिः नामार्थः भवतीति स्वीक्रियते, जातिपदमाकृतिशब्दपर्यायत्वेन प्रायः प्रयुज्यते, व्यक्तिपद×च द्रव्यपदार्थे प्रयुज्यते कारिकाया व्याख्याने यथा भूषणकारः कथयति 'एकम् जातिः लाघवेन तस्या एव वाच्यत्वौचित्यात्, अनेक व्यक्तीनां वाच्यत्वे गौरवात्।'[14] जातेः पदार्थत्वे मानन्तु 'जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्' इति सूत्रो सवर्ण{ग्रहणपरिभाष्यम् आकृतिग्रहणात् सिद्ध्म् इति वार्तिकम्, आकृतिं वाजप्यायनः इति सरूपसूत्रास्थं भाष्य×च।[15]

केवल जाति पक्ष समर्थकानां मीमांसकानां मतं प्रदर्शयन् नागेशभट्टः कथयति। 'अत्रा मीमांसकाः शब्दानां जातौ शक्तिर्लाघवात्। व्यक्तीनामनन्त्येन तत्रा शक्तौ गौरवात् नागृहीतविशेषणा बुद्धि– र्विशेष्य उपजायते' इति न्यायस्य विशेषणे शक्तिर्विशेष्ये लक्षणेति तात्पर्यात्। कि×च एकस्यां व्यक्तौ शक्त्युपदेशे व्यक्त्यन्तरे तद्बोध्रसघ्गात्। गामानयेत्यादावन्वयानुपपत्त्या तदाश्रयलक्षत्वेन निर्वाहश्चेत्याहुः।[16] अर्थाल्लाघवकारणाज्जातौ शक्तिं स्वीकृत्य व्यक्तौ लक्षणया बोधः स्वीकरणीय इति मीमांसकानां मतं विद्यते। मीमांसादर्शनस्य प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे, 'आकृतिरध्किरणे' विषयो{यं विस्तरेण विचारितो{स्ति। शबरस्वामिना तत्रा भाष्ये आकृतिव्यक्त्योरु भयोरपि पक्षयोर्विषयं विमृश्य आकृतिपादपक्षः सिद्धन्तरूपेण संसाध्तिः। अस्याध्किरणस्य प्रमुखं सूत्रां वर्तते – आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात्।[17] अर्थात् क्रियार्थमाकृतिः पदार्थो विद्यते सूत्रां स्पष्टयन् भाष्यकर्ता लिखति 'तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति। आकृतिः शब्दार्थः।' कुतः ? क्रियार्थत्वात्। 'श्येनचितं चिन्वीत' इति वचनमाकृतौ सम्भवति, यद्याकृत्यर्थः श्येनशब्दः। व्यक्तिवचनं तु न चयनेन श्येनव्यक्ति रूत्पादयितु शक्यते। इत्यशक्यार्थवचनादनर्थकः। तस्माद् आकृतिवचनः।[18]

कुमारिलभट्टो{पि श्लोकवार्तिके आकृतिं जातिपर्यायत्वेन स्वीकृत्य जातिपर्यायत्वेन स्वीकृत्य जातिमेव पदार्थत्वेन निरुपितवान् –

जातिमेवाकृतिं प्राहुर्व्यक्तिराक्रियते यया।
समानरूपभाश्चेतिज्जातिः सास्नाभिरिष्यते।।[19]

तदेव मीमांसका जातिवादिनः जातिशक्तिसमर्थकाः सन्तीति मीमांसाग्रन्थपर्यायलोचनेन ज्ञातुं शक्यते। तदेवमेकमित्यनेन केवलजातिपक्षः केवलपजातिपक्षः केवलव्यक्तिपक्षो वा गृह्यते। किन्तु केवलेनेकेन पक्षेण इष्ट नामार्थबोधे न सम्भवति, मीमांसका अपि द्रव्यत्वबोधय लक्षणां स्वीकूर्वन्ति। अतः नागेश भट्टेन मीमांसकानां केवलजातिपक्षः सयुक्तिभिः प्रमाणैश्च सम्यगालौचितः यथा केवलजाति पक्षस्वीकारे 'गोत्वमस्तीत्यर्थे{न्वियानुपपत्त्यभावेन गौरस्तीति प्रयोगे व्यक्तिभानापत्तिः स्यात्।' शक्ति ग्राहकशिरोमणिर्व्यवहारो व्यक्तावेव शक्तिं ग्राहयति गवादिपदेन लोके व्यक्तेरेव बोधदित्पाद्यभिप्रायेण नागेशभट्टः मीमांसकानां केवल जातिपक्षं निराकृतवान्।[20]

एकं द्विकमित्यादिकारिकायामेकमिति कथनेन केवलव्यक्तिपक्षो{पि स्वीक्रियते यथा भूषणसारे कौण्डभट्टा निगदति। यद्वा केवलव्यक्तिरेव तस्यापि शास्त्रासिद्ध्त्वात्।[21] अर्थात् केवलव्यक्तिपक्षो{पि शास्त्रासम्मपक्षो{स्ति 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इति सूत्रोण ग्रहणेन 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' इति सूत्रोणैकशेषोपदेशेन च केवलव्यक्तिपक्षो{पि शास्त्रानिर्दिष्टपक्षो विद्यत इति भावः।

वैयाकरणा न केवलाकृतिपदार्थं न केवलद्रव्यपदार्थं स्वीकुर्वन्ति तेषां मते उभयोः पदार्थता शास्त्रासम्मता{स्ति, आकृतिविशिष्टं द्रव्यम् द्रव्यविशिष्टा चाकृतिः पदार्थो भवति। अस्मिन् विषये कौण्डभट्टेन नागेशभट्टेन च 'सरूपाणमेकशेष एक विभक्तौ' इति सूत्राभाष्यं प्रमाणत्वेनोद ध्रृतम्।

वस्तुतस्तु न ह्याकृतिपदार्थस्य द्रव्यं न पदार्थः इति भाष्याद्विशिष्टं वाच्यम्।[22] नागेशभट्टो{पि कथयति 'वस्तुतस्तु न ह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थः' इति सरूपसूत्राभाष्यद्विविशिष्टमेव वाच्यम्, तथैवानुभवात्।[23]

'सरूपाणमेकशेष एक विभक्तौ' इति सूत्राभाष्ये भाष्यकारविहितविवेचनं द्रष्टुं शक्यते 'न ह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थो द्रव्यपदार्थकस्य चाकृतिर्न पदार्थः, उभयोरूभयं पदार्थः, कस्यचित्त कि×चित् प्रधनभूतं कि×चदगुणभूतम्। आकृतिपदार्थकस्याकृतिः प्रधनभूता द्रव्यं गुणभूतम्। द्रव्य पदार्थकस्य द्रव्यं प्रधनभूतमाकृतिर्गगुणा।[24] अनेन भाष्यनिर्दिष्टसिद्धन्तेन उभयोः पदार्थत्वं स्वीकृतं विद्यते। सूत्रा वार्तिक भाष्यकाराः त्रायो{पि मुनयः उभयपक्षसमर्थकाः सन्तीति भाष्यदिपर्यायलोचनेन स्पष्टतया ज्ञातु शक्यते।

जातिशब्देन हि द्रव्याभिधनम्[25] अस्य वार्तिकस्य तात्त्विकं विवेचनं प्रस्तुवन् भाष्यकारो जातिद्रव्ययौरैक्यभावं लौकिकोदाहरण पुरस्सरं दर्शयति। जातिशब्देन हि द्रव्यमप्यभिधियते, जातिरपि। कथं पुनर्ज्ञायते जातिशब्देन द्रव्यमप्यभिधियत इति ? एवं हि कश्चिन्महति गोमण्डले गोपालकमासीनं पृच्छति अस्त्यत्रा का×चिद गां पश्यसीति स पश्यति 'पश्यति चायं गाः' पृच्छति च का×चिदत्रा गां पश्यसीति। नूनमस्य द्रव्यं विवक्षितम्।[26]

भाष्यकारः पस्पशाह्निके पाणिनिमतोल्लेखपूर्वकं कथयति 'किं पुनराकृतिः पदार्थः, आहोस्विद् द्रव्यम् ?' उभयमित्याह। उभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि। आकृतिं पदार्थं मत्वा जात्या– ख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतर स्यामित्युच्यते। द्रव्यं पदार्थं मत्वा सरूपाणाम्...... इत्येकशेष आरभ्यते[27] अनेन भाष्यप्रमाणेन सूत्राकारपाणिनेर्मतमुभयपक्षानुसारि विद्यत इति ज्ञातं भवति। वार्त्तिककारो{पि उभयपक्षसमर्थको{स्तीति भाष्यवार्त्तिकपरिशीलनेन ज्ञातुं शक्यते।

भाष्यकारो{पि पस्पशाह्निके 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इति वार्तिकस्य उपभयपक्ष दृष्ट्या विग्रहं स्वीकृत्य उभावपि पदार्थो नित्यौ इति मत्वा विमृशति।

अथ कं पुनः पदार्थ मत्वा एष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्दे{र्थे सम्बन्धे चेति। आकृतिमित्याह। कुत एतत् आकृतिर्हि नित्या द्रव्यमनित्यम्। .... अथवा द्रव्य एव पदार्थे एष विग्रहो न्याÕयः – सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेति। द्रव्यं हि नित्यमाकृतिरनित्या अथवा किं न एतेन इदं नित्यमिदमनित्यमिति। यन्नित्यं तं पदार्थं मत्वैष विग्रहः क्रियते। सिद्धे शब्दे{र्थे सम्बन्धे चेति।[28] अस्मिन् प्रसघ्गे तत्रौवाकृति द्रव्ययोः भाष्यकारेण तात्त्विकं विवेचनं लौकिकं द्रष्टान्तप्रदानपुरस्सरं प्रस्तुतं येन भाष्यकारमते{पि उभयोर्नित्यत्वं पदार्थत्व×च स्वीकृतं दृश्यते।

भर्तृहरिरपि त्रिमुनिस्वीकृतसिद्धन्तमनुसृत्य वाक्यपदीये पक्षद्वयमपि यथाशास्त्रां निरुपितवान्। यथा वाक्यपदीयस्य तृतीयकाण्डे भर्तृहरिणा जातिसमुद्देश{व्यसमुद्देशयोः शास्त्रीयं विवेचनं प्रस्तूय उभयोरपि नित्यता स्वीकृता। अस्मिन् सन्दर्भे जातिसमुद्देशस्य द्वितीया कारिका प्रमाणत्वेन द्रष्टुं शक्यते –

पदार्थानामपोद्धरे जातिर्वा द्रव्यमेव वा।
पदार्थो सर्वशब्दानां नित्यावेवोपवर्णितौ।[29]

कारिका व्याख्याने हेलाराजः कथयति। सर्वेषामपि शब्दानां नामाख्यातादिस्वभावानां जातिवादिमते जातिरेवार्थो न द्रव्यम्। द्रव्यवादिमते तु द्रव्यमेव न जातिः। द्वितीयेन वा शब्देन पदार्थान्तरं सूचितं जाति– विशिष्टद्रव्याभिधनमिति। अत एव तदेव संकलनारूपं पदार्थाविवि स्पुफतीकृतम्।[30] तत्रौवाग्रे विषयं स्पष्टयन् कथयति यद्वा

प्राधन्येनैव भिन्नविषयतया पाणिनिदर्शने जातिद्रव्ये शब्देनाभिधेयेते इत्ययमत्रा पक्षः पदार्थौ इत्युक्तः। तत्रा नामपदस्य गौरित्यादेः गोत्वादिजातिः। नित्य क्रियाविषयसाध्नैकार्यसमवेतसंख्या जातिविशेषभावमापन्ना अभिधेया, अनाश्रयाया जातेरनुपत्तेः। सामर्थ्यात् प्रतीतं द्रव्यम्।[31] तदेवं जातिविशिष्टं द्रव्यं द्रव्यविशिष्टा च जातिः सर्वेषु शब्देषु नित्यत्वेन भवतः उभावपि पदार्थो नित्यो इति पाणिनिकात्यायनपत×जलिभर्तृहर्यादिभिः स्वीकृतः सिद्धन्तो वैयाकरणानां विद्यत इति 'द्विकम्' इति पदेन स्वीक्रियते। तदेतदभिप्रेत्याह द्विकम्। जातिव्यक्ति इत्यर्थः।[32]

'त्रिकम्' इति पदेन 'जातिव्यक्तिलिघ्गानीत्यर्थः'[33] नामार्थ इति पक्षः स्वीक्रियते, अर्थाद् यथा जातिव्यक्ति नामार्थस्तथैव लिघ्गमपि नामार्थो भवति। अत्रा पाणिनेः 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य'[34] स्वमोर्नपुंसकात्[35] इत्यादिसूत्राणि प्रमाणभूतानि सन्ति। लिघ्गस्य प्रकत्यर्थत्वे स्वीकरणे सूत्रार्थ– सघ्गतिर्भवति। महाभाष्यकारेण लिघ्गस्वरूपं 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ'[36] 'स्त्रियाम्', 'तस्यापत्यम्' इत्यादिसूत्रोषु विस्तरेण प्रतिपादितम्।

नागेशभट्टेन प्रत्ययानां द्योतकत्वालिघ्ग नामार्थे भवतीति। समीक्षितम् यथा कथयति 'लिघ्गमपि नामार्थः प्रत्ययानां द्योतकत्वात्। अन्यथा वागुपानदादिशब्देभ्यः इयं तव वागिति स्त्रीत्वानापत्तेः। अयमितिव्यवहारविषयत्वं पुंस्त्वम्, इयमिति व्यवहारविषयत्वं स्त्रीत्वम्, इदमितिव्यवहार विषयत्वं क्लीब– त्वमिति विलक्षणं शास्त्रीय स्त्रीपुंनपुंसकत्वम्। अतएव खट्वशब्दवाच्यस्य स्तनकेशादिमत्त्वरूप– लौकिकस्त्रीत्वा भावे(पि तद्वाचकात् टाबादिप्रत्ययः।[37] टाबादयः प्रत्ययाः स्त्रीत्वे द्योत्ये भवन्ति, अजा, एडका, खट्वादिशब्देषु स्त्रीत्वस्य द्योतको भवति, अर्थाल्लिघ्गस्यापि प्रकृत्यर्थत्वात् तदपि नामार्थः सिद्ध्यतीति भावः।

वाक्यपदीये हेलाराजः कथयति 'क्रियाकाल पुरुषो, लिघ्गं तु नामपदानामध्किं वाच्यम्'[38] वाक्यपदीये भर्तृहरिणा लिघ्गं तु नामपदानामध्किं वाच्यम्'[38]।

वाक्यपदीये भर्तृहरिणा लिघ्गं शब्द संस्कारमात्रामिति मन्यते यथा लिघ्गसमुदेदेशे कारिका(स्ति –

> इदं वेयमयं वेति शब्दसंस्कारमात्राकम्।
> निमित्तदर्शनादर्थे कैश्चित् सर्वत्रा वर्ण्यते।।[39]

कारिकाभिप्रायं विवृण्वन् टीकाकारः कथयति 'इदं वस्तु, इयं व्यक्तिरयमर्थ इति त्रिलिघ्गानां सर्वत्रा वस्तुमात्रो बहिर्निमित्तानपेक्षा प्रवृत्तिर्न व्याहन्यत इति अस्मान्निमित्त दर्शनाच्छब्दान्वाख्यानमात्रां लिघ्गमभ्युपगन्तव्यम्'[40]।

लिघ्गस्य शब्दसंस्कारात्मकं स्वरूपं भवत्यार्था लिघ्गं शब्दे स्वभावेनैव भवति प्रत्ययादिना च संस्क्रियते द्योत्यत इति भावः।

भट्टोजिदीक्षिततेन शब्दकौस्तुभे सरुपाणामेकशेष एकविभक्तौ इति सूत्रा व्याख्याने लिघ्गविषयो निरूपितः, यथोक्तं तत्रा –

'तत्रा कश्चिच्छब्द एकस्मिन्नेव लिघ्गे शक्तः, कश्चित्तु द्वयोः कश्चित् त्रिाष्विमि लिघ्गानु– शासनदिभ्यो निर्णयम्।[41]'

तदेवं शब्दे लिघ्गस्य स्वभाविकी स्थितिः शक्तिश्च भवतीति लिघ्गमपि नामार्थत्वेन स्वीक्रियते।

चतुष्कमिति पदेन ज्ञायत इति प्रश्ने भूषणकारः कथयति 'चतुष्कम् – संख्यासहितं कमित्यर्थः'[42] अर्थाज्जातिव्यक्तिलिघ्गै साकं संख्या(पि नामार्थः भवति संख्यापेदनात्रा एकद्विबहुवचनानि गृह्यन्ते। संख्या(पि नाम्नि स्वभावेन भवति। विभक्त्यादिबोधकप्रत्यया विवक्षानुसारं तां संख्या प्रकाशयन्ति। विभकतीनां द्योतकत्वात् संख्या(पि नामार्थ इति सिध्यति, यथा कथयति भूषणकारः 'प्रत्ययवर्जिते दध्ि पश्य' इत्यादौ प्रत्ययमजानतो(पि बोधत् प्रकृतेरेव वाचकत्वं कल्प्यते।'[43]

नागेशभट्टो(पि संख्याया नामार्थत्वं स्वीकुर्वन् कथयति 'संख्या(पि नामार्थः। विभक्तिनां द्योतकत्वात्।[44]' तत्रा प्रमाणमपि प्रस्तुवन् वदति। अत एव आदिर्×िटुड्वः ;पा.सू.द्ध इति सूत्रो आदिरिति बहुत्वे एकवचनम्। वाच्यत्वे(न्वियव्यतिरेकाभ्यां जसं विना नामार्थबहुत्व प्रतीत्यभावापत्तेः।[45] अर्थाद यद्यपि अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभक्तीनां वाचकत्वपक्षो(पि स्वीक्रियते किन्तु संख्याबोध्े तु तासां द्योतकत्वमेव सम्भवति तत्रा प्रमाणभूतं सूत्राम् 'आदिर्×िटुड्वः' विद्यते, अत्रा अन्वयव्यतिकाभ्यां तर्हि जसं विना 'आदि' इत्यत्रा बहुवचनप्रतीतिर्न स्यात्, भवति सा प्रतीतिः। अतो व्यतिरेकव्यभिचारसत्त्वादत्रा संख्याबोध्े प्रकृतेरेव संख्या(पि नामार्थः भवतीति भावः।

नागेशभट्टो(पि कौण्डभट्टमनुसृत्य कारकस्य नामार्थत्वं स्वीकृर्वन् कथयति 'कारिकामपि प्रातिपदिकार्थ इति प×चकं प्रातिपदिकार्थः।[46]' कारकस्य नामार्थत्वमपि प्रत्ययानां द्योतकत्वादेव स्वीक्रियते, यथा नागेशभट्टो विवृणोति नन्वन्वयतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव – तद्वाच्यमिति चेत् न। दध्ि तिष्ठति दध्ि पश्येत्यादौ कर्त्रादिकारक प्रतीतिः प्रत्ययं विनापि सिद्ध्त्वात्। न च लुप्तप्रत्ययस्मरणात्तप्रतीतिरिति वाच्यम्, प्रत्ययलोपमजानतो(पि नामतः एव तत्प्रतीतिः।[47] अर्थात् प्रत्ययादर्शने(पि नामशब्दशक्तिकारणात् कर्तृकर्मत्वरूपकारकवोधत् कारकमपि नामार्थत्वेन स्वीक्रियते।

यद्यपि एते प×च नामार्था एकं द्विकं त्रिाकमित्यादिकारिकानिर्दिष्टाः स्वीक्रियन्ते तथापि शब्दो(पि शाब्दबोध्े भासते अतः शब्दस्यापि नामार्थत्वमघ्गीक्रियते, यथा एतत्तथ्यं प्रकाशयन् कौण्डभट्टो लिखति 'शब्दस्तावच्छाब्दबोध्े' भासते।

> न सो(स्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।
> अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्व शब्देन भासते।। (वा. प.)

इत्याद्यभियुक्तोक्तः विष्णमुच्चारय। इत्यादावर्थोच्चारणासम्भवेन, विनाशब्दविषयं शाब्दबोध– सघ्गतिश्चेति सो(पि प्रातिपदिकार्थः षोढापि क्वचित् प्रातिपदिकार्थ इत्याह –

> शब्दो(पि यदि भेदेन विवक्षा स्यात् तदा तथा
> नोचेच्छोत्रादिभिः सिद्धे(प्यसावर्थो(विभासते।।

यद्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षा तदा शब्दो(पि प्रातिपदिकार्थः। यदि न भेदविवक्षा तदा श्रोतादिभिरूपस्थितो(प्यर्थवद् भासते। अपि हेतौ भासत इत्यर्थः[48]। अनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षायां शब्दो(पि नामार्थो भवतीति अभिप्रायः। परमलघुम×जूषायां कथयति – विशेषणतया शब्दो(पि शाब्दबोध्े भासते। न सो(स्ति ...... इत्यभियुक्तोक्तेः।

> ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा।
> तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते।

विषयत्वमनादृत्य शब्दैर्नार्थः प्रकाश्यते। इति वाक्यपदीयाच्च तदित्थमनुकार्यानुकरणेर्भेदविवक्षायां शब्दो(पि नामार्थत्वेन स्वीक्रियते शब्दतत्वज्ञैः। अनेन प्रकारेण शब्दस्यापि नामार्थत्वमघ्गीकृत्य षोढा नामार्थ इत्यपि पक्षः नामार्थनिर्णये शास्त्रासम्मतो विद्यत इति वैयाकरणैः सप्रमाणं संसाध्य इति शास्त्रापरिशीलनेन ज्ञातुं शक्यते।

नामार्थविषयका एते सर्वे(पि पक्षाः मूलरूपेण महाभाष्ये 'कुत्सिते' इति सूत्राभाष्ये द्रष्टुं शक्यन्ते यथा तत्रा भाष्यकारो निर्दिशति – 'स्वार्थमभिधयशब्दो निरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतम्। समवेते च वचने लिघ्गं वचनं विभक्ति×च। अभिधय तान् विशेषानपेक्षमाणश्च कृत्स्नमात्मानम्। प्रियकुत्स्नादिषु पुनः प्रवर्तते(सौ विभक्त्यन्तः।[49]'

प्रदीपकारः भाष्याशयं स्पष्टयन् कथयति 'स्व शब्दो(जात्मीय वचनः अर्थशब्दो(भिध्यवचनः। स्वो(र्थः स्वार्थः स चानेकप्रकारो जातिगुणक्रिया सम्बन्धस्वरूपलक्षणः गौः शुक्लः पाचकः राजपुरुषः डित्थ इति। तं स्वार्थमभिधप तेन स्वार्थेन समवेतं सम्बद्धं द्रव्यमाह शब्दो निरपेक्ष इत्यनेन दर्शयति यथा 'द्रव्यम्' शब्देन च इदं तदिति परामर्शयोग्यं वस्त्वभिधेयते। तत्रा जातिशब्दो यदा जातौ वर्तते, जातिस्तु द्रव्यमृ। यदा तु जातिविशिष्टं द्रव्यमाह तदा जातिः स्वार्थः। शुक्लादयो यदा गुणजातौ वर्तन्ते तदा तेषां स्वरूपं स्वार्थः जातिर्दव्यम्। यदा तु गुणे वर्तन्ते तदा गुणसामान्यं स्वार्थः, गुणो द्रव्यम्। यदा द्रव्ये वर्तन्ते तदा गुणः स्वार्थः। समवेतस्य द्रव्यस्याभिधने सति लिघ्गं वचनं विभक्ति×चाह सम्बन्धः।

उपर्युक्त भाष्यप्रदीपादिपर्यालोचनेन स्पष्टतया ज्ञायते यत् जातिव्यक्तिलिघ्गसंख्याकारकादयः स्वार्थाः शब्दे गुणप्रधनभावेन स्वभावेन समवेता भवन्ति। शब्दे च स्वार्थबोध्किा शक्तिः स्वभावसिद्ध भवति, तेनैव सर्वा लोकव्यवहारः सिद्धे भवति यथा भाष्यकार निर्दिशयति। 'शब्दौरपि शब्दा व्याक्रियन्ते तद्यथा गौरित्युक्ते सर्वे सन्देहा निवर्तन्ते नाश्वो न गर्दभः'[50]।

संदर्भ

1. निरुक्तम् 1/1/1।
2. तत्रौव दुर्गावृत्तिः।
3. निरुक्तम् 1/1/2।
4. तत्रौव दुर्गावृत्तिः।
5. निरुक्तम् 1/1/2।
6. तत्रौव दुर्गावृत्तिः।
7. महाभाष्यम् 5/3/66।
8. महाभाष्यम् 5/3/66।
9. तत्रौवोद्योतः।
10. महाभाष्यपस्पशाह्निनोद्योतः।
11. वैयाकरणभूषणसारः, समासशक्तिनिर्णयः।
12. अष्टाध्यायी 1/2/45।
13. शब्दशक्तिप्रकाशिका – 14।
14. वैयाकरणभूषणसारः का. 25।
15. वैयाकरणभूषणसारः नामार्थनिर्णयः।
16. परमलघुम×जूषा, नामार्थनिर्णयः।
17. मीमांसादर्शनम्।
18. तत्रौव शाबरभाष्यम्।
19. श्लोकवार्तिकम्, आकृतिवादः।
20. द्र. प. ल. म. नामार्थनिर्णयः।
21. वैयाकरणभूषणसारः नामार्थनिर्णयः।
22. वैयाकरणभूषणसारः नामार्थनिर्णयः।
23. परमलघुम×जूषा, नामार्थनिर्णयः।
24. महाभाष्यम् 1/2/64।
25. महाभाष्यवार्तिकम् 1/2/58।
26. महाभाष्यम् 1/2/58।
27. महाभाष्यपस्पशाह्निकम्।
28. महाभाष्यपस्पशाह्निकम्।
29. वाक्यपदीयम्, जातिसमुद्देशः।
30. तत्रौव प्रकाशव्याख्या।
31. तत्रौव प्रकाशव्याख्या।
32. वैयाकरणभूषणसारः नामार्थनिर्णयः।
33. वैयाकरणभूषणसारः नामार्थनिर्णयः।
34. अष्टाध्यायी 1/2/47।
35. अष्टाध्यायी 7/1/23।
36. द्र. महाभाष्यम् 1/2/64।
37. द्र. महाभाष्यम् 1/2/3।
38. द्र. महाभाष्यम् 1/2/92।
39. परमलघुम×जूषा, नामार्थनिरूपणम्।
40. तत्रौव प्रकाशव्याख्या।
41. शब्दकौस्तुभः 1/2/64।
42. वैयाकरणभूषणसारः नामार्थनिर्णयः।
43. वैयाकरणभूषणसारः नामार्थनिर्णयः।
44. परमलघुम×जूषा, नामार्थनिरूपणम्।
45. परमलघुम×जूषा, नामार्थनिरूपणम्।
46. वैयाकरणभूषणसारः नामार्थनिर्णयः।
47. वैयाकरणभूषणसारः नामार्थनिर्णयः।
48. वैयाकरणभूषणसारः नामार्थनिर्णयः।
49. महाभाष्यम् 5/3/74।
50. महाभाष्यपस्पशाह्निकम्।

IIJ Impact Factor : 2.206 ISSN : 2395 - 5104

शब्दार्णव Shabdarnav

International Peer Reviewed Referred Journal of Multidisciplinary Research

Year 5 **Vol. 9, Part-VI** **January-June, 2019**

Scientific Research
Educational Research
Technological Research
Literary Research
Behavioral Research

Editor in Chief
DR. RAMKESHWAR TIWARI
Assist. Professor, Shree Baikunth Nath Pawahari Sanskrit Mahavidyalay
Baikunthpur, Deoria

Executive Editors
DR. KUMAR MRITUNJAY RAKESH
MR. RAGHWENDRA PANDEY

Published by
SAMNVAY FOUNDATION
Mujaffarpur, Bihar

IIJ Impact Factor : 2.206 ISSN - 2395-5104

शब्दार्णव

Shabdarnav

International Peer Reviewed Journal of Multidisciplinary Research

Year-5 Vol. 9, Part-VI January-June, 2019

Scientific Research
Educational Research
Technological Research
Literary Research
Behavioral Research

Editor in Chief
DR. RAMKESHWAR TIWARI
Assist. Professor, Shree Baikunth Nath Pawahari Sanskrit Mahavidyalay
Baikunthpur, Deoria

Executive Editors
Dr. Kumar Mritunjay Rakesh
Mr. Raghwendra Pandey

Published by
Samnvay Foundation
Mujaffarpur, Bihar

अनुक्रमणिका

♦ आधुनिक दृष्टान्त गें शिष्यत्व परम्परा : श्रीरागकृष्ण एवं स्वागी विवेकानन्द 1–3
डॉ0 अर्चना शर्मा

♦ कृष्णकाव्य 'उद्धवशतक' का कथ्यगत विवेचन 4–7
शशि पटेल

♦ वास्तुशास्त्र एवं मनुष्य के सुख–दुःख 8–11
डॉ0 जितेश पासवान

♦ भीष्म द्वारा भगवान श्रीकृष्ण की स्तुति 12–13
नीता

♦ प्राचीन भारतीय दर्शन का वैशिष्ट्य 14–20
डॉ0 सपना सिंह

♦ हमारे जीवन में वास्तुशास्त्र का महत्व 21–23
अरविन्द खोत

♦ मानव जीवन, स्वास्थ्य एवं योग : एक विवेचनात्मक अध्ययन 24–29
अशोक कुमार यादव, डॉ. सुनील कुमार श्रीवास, डॉ. जितेन्द्र शर्मा

♦ संस्कृत साहित्य में प्रतिपादित पाणिग्रहण संस्कार की वर्तमानकालीन प्रासंगिकता 30–33
Bandana Devi

♦ आचार्य श्रीराम शर्मा प्रतिपादित गायत्री साधना एवं कुण्डलिनी जागरण 34–35
चन्द्रेश्वरी नेगी

♦ वाल्मीकीय रामायण में वर्णित मानवीय मूल्यों की प्रासंगिकता : भारतीय सम्प्रत्यय के सन्दर्भ में 36–37
दिव्या त्रिपाठी

♦ श्रमण समाजदर्शन की उत्पत्ति एवं वैदिक समाजदर्शन में भेद 38–40
डॉ. अमरेन्द्र कुमार वर्मा

♦ संस्कृत साहित्यशास्त्र में अर्थ चिन्तन : एक अध्ययन 41–48
डॉ0 डॉली जैन

♦ ऋग्वेदे अलङ्कारतत्त्वविमर्शः 49–51
डॉ0 गिरीश कुमार

♦ प्राचीन भारतीय संस्कृति में धर्म की अवधारणा 52–55
डॉ0 हरिश्चन्द यादव

♦ स्वामी शिवानन्द जी की योग साधना पद्धति : समग्र अध्ययन 56–58
डॉ0 जयप्रकाश कंसवाल

♦ संस्कृतकाव्यशास्त्रे गुणानां वैशिष्ट्यम् 59–64
डॉ0 कैलाश चन्द्र भट्ट

♦ डॉ० सत्यव्रतशास्त्रिविरचित 'इन्दिरागान्धिचरितम्' महाकाव्य में कलापक्ष 65–68
डॉ0 कैलाशचन्द्रसनवालः

- माहवारी सम्बन्धी निषेधों का किशोरियों के मानसिक स्वास्थ्य पर प्रभाव : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन — 69–74
  डॉ0 कंचन पानेरी
- गाँधी दर्शन में नैतिकता का स्थान — 75–78
  Dr. Pravat Krishna
- संस्कृत नाटकों में नायकों के प्रति कार्य–कारणवशीभूत सहायक — 79–83
  डॉ0 रामबेलास सिंह
- डोगरी माषी हिन्दी रचनाकारों का हिन्दी साहित्य को योगदान — 84–87
  Dr. Ranjana Devi
- मानवीय मूल्यों की आधुनिक प्रासंगिकता (कालिदास के रूपकसाहित्य के विशेष सन्दर्भ में) — 88–90
  डॉ0 संतोष कुमार कुशवाहा
- संस्कृतशास्त्रशिक्षणे नवाचाराः — 91–93
  डॉ0 सुभाष चन्द्र मीणा
- प्राचीन हिन्दू राज्य की सामाजिक व्यवस्था : एक नैतिक अध्ययन — 94–100
  डॉ0 व्यास कुमार
- अद्वैत वेदान्त की ज्ञानमीमांसा में वृत्ति की अवधारणा — 101–104
  गया प्रसाद
- रमेश चन्द्र शाह के उपन्यासों में साहित्यिक लेखन की भूमिका — 105–107
  कृपा शंकर
- महाभारत के शान्तिपर्व में पूर्वमीमांसा — 108–110
  कुलदीप सिंह
- सीरिया में आंतरिक विद्रोह, सम्प्रभुता तथा बाह्य हस्तक्षेप — 111–114
  कुंदन कुमार मिश्रा व प्रो0 अनिल कु. सिंह
- संस्कृत साहित्य में द्यूत क्रीडा — 115–119
  मंगा राम
- चाणक्यगत नैतिक तत्त्वों की महत्ता — 120–122
  मीनाक्षी कुमारी
- उच्च माध्यमिक स्तर पर विद्यार्थियों की विज्ञान विषय की उपलब्धि पर अधिगम केन्द्रित क्रियाओं एवं परम्परागत शिक्षण के प्रभाव का अध्ययन — 123–126
  डॉ. (श्रीमती) स्मिता भवालकर व नलिनी शर्मा
- संत गरीबदास जी के साहित्य में सामाजिक सन्दर्भ — 127–129
  रामचन्द्र शर्मा
- प्राचीन भारतीय इतिहास लेखन में कल्पसूत्रों की भूमिका — 130–132
  रंजन कुमार व डॉ0 महेन्द्र प्रताप सिंह
- महाभारत मे वर्णित वैराग्य चर्चा — 133–135
  शशिकला यादव
- श्रीमद्भगवद्गीता के दर्शन की प्रासंगिकता — 136–139
  सुरेश कुमार तिवारी

- माहवारी सम्बन्धी निषेधों का किशोरियों के मानसिक स्वास्थ्य पर प्रभाव : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन — 69–74
  डॉ0 कंचन पानेरी
- गाँधी दर्शन में नैतिकता का स्थान — 75–78
  Dr. Pravat Krishna
- संस्कृत नाटकों में नायकों के प्रति कार्य–कारणवशीभूत सहायक — 79–83
  डॉ0 रामबेलास सिंह
- डोगरी भाषी हिन्दी रचनाकारों का हिन्दी साहित्य को योगदान — 84–87
  Dr. Ranjana Devi
- मानवीय मूल्यों की आधुनिक प्रासंगिकता (कालिदास के रूपकसाहित्य के विशेष सन्दर्भ में) — 88–90
  डॉ0 संतोष कुमार कुशवाहा
- संस्कृतशास्त्रशिक्षणे नवाचाराः — 91–93
  डॉ0 सुभाष चन्द्र मीणा
- प्राचीन हिन्दू राज्य की सामाजिक व्यवस्था : एक नैतिक अध्ययन — 94–100
  डॉ0 व्यास कुमार
- अद्वैत वेदान्त की ज्ञानमीमांसा में वृत्ति की अवधारणा — 101–104
  गया प्रसाद
- रमेश चन्द्र शाह के उपन्यासों में साहित्यिक लेखन की भूमिका — 105–107
  कृपा शंकर
- महाभारत के शान्तिपर्व में पूर्वमीमांसा — 108–110
  कुलदीप सिंह
- सीरिया में आंतरिक विद्रोह, सम्प्रभुता तथा बाह्य हस्तक्षेप — 111–114
  कुंदन कुमार मिश्रा व प्रो0 अनिल कु. सिंह
- संस्कृत साहित्य में द्यूत क्रीडा — 115–119
  मंगा राम
- चाणक्यगत नैतिक तत्त्वों की महत्ता — 120–122
  मीनाक्षी कुमारी
- उच्च माध्यमिक स्तर पर विद्यार्थियों की विज्ञान विषय की उपलब्धि पर अधिगम केन्द्रित क्रियाओं एवं परम्परागत शिक्षण के प्रभाव का अध्ययन — 123–126
  डॉ. (श्रीमती) स्मिता भवालकर व नलिनी शर्मा
- संत गरीबदास जी के साहित्य में सामाजिक सन्दर्भ — 127–129
  रामचन्द्र शर्मा
- प्राचीन भारतीय इतिहास लेखन में कल्पसूत्रों की भूमिका — 130–132
  रंजन कुमार व डॉ0 महेन्द्र प्रताप सिंह
- महाभारत मे वर्णित वैराग्य चर्चा — 133–135
  शशिकला यादव
- श्रीमद्भगवद्गीता के दर्शन की प्रासंगिकता — 136–139
  सुरेश कुमार तिवारी

संस्कृतशास्त्रशिक्षणे नवाचाराः

डॉ0 सुभाष चन्द्र मीणा*

युगानुरूपं कालानुरूपं च शिक्षणे बहवः प्रयोगाः कृता क्रियन्ते च, त एव प्रयोगाः नवाचाराः कथ्यन्ते। यद्यपि विज्ञानगणितादिशिक्षणे विभिन्नाः आचाराः नवनवाः अस्माभिः विलोकयन्ते, तथापि ते सर्वे नवाचाराः संस्कृतशिक्षणे प्रयोगयोग्या न भवतुमर्हति। तत्राऽपि विशेषतः शास्त्रशिक्षणे। अन्य शिक्षणाऽपेक्षया शास्त्रशिक्षणस्य इदं अतीव वैशिष्ट्यं यत् अत्र आत्मद्वारा आत्मशिक्षते। केवलेन शब्देन, केवलेन उच्चारणेन, केवलेन संकेतेन, केवलेन चित्रादिप्रदर्शनेन च संस्कृतशास्त्रास्य तत्त्वसंक्रातिः असंभवा। अत्र शिष्य भावना गुरुभावनाः भवति। सैव भावना एकस्यानन्तरम् अपरत्रनेतुं माध्यमोजायते। यत्र च भावना हेतु, तत्र नवाचाराणाम् अवसराः न्यूनैव अस्ति इति विभावयामः। प्राचीनकाले प्रश्नोत्तरमाध्यमेन शास्त्रशिक्षणं जायते स्मः। तादृशस्य शिक्षणस्य कृते उपनिषद् व्याकरणमहाभाष्यदिकश्च उत्कृष्टं उदाहरणम् तस्या प्रश्नोत्तरशैल्या आचरणम् इदानीमपि कैश्चित नूतनेन परिष्कारितो यदि भवति तर्हि मन्ये शास्त्रशिक्षणं नूनंभावोत्पादकं स्यात्। एतद्तिरिच्य आधुनिकानां वैज्ञानिकानां संसाधनानाम् अपि उपयोगाः कदाचित् कर्तुं शक्यते। किन्तु एतादृशा उपयोगः शास्त्रस्य अनुशीलनाय अधिकः उपयोगी, न तु शास्त्रशिक्षणाय उपयोगी इति मे मतिः।

संस्कृते संस्कृतिर्ज्ञेया–संस्कृते सकलाः कलाः।
संस्कृते सकलं ज्ञानं संस्कृते किं न विद्यते।।

इति उक्तेः संस्कृतं भारतीयसंस्कृतेः आत्मा इति प्रतिभाति। अस्माकं सभ्यता, संस्कृतिश्च संस्कृतग्रन्थेष्वेव दृश्यते। अतः संस्कृतं अवश्यमेव पठनीयम्। संस्कृतपठनार्थं संस्कृतशिक्षणस्य आवश्यकता अस्ति। संस्कृतशिक्षणस्य उद्देश्यं महत्त्वम् अवश्यमेव चिन्तनीयम्। प्रथमतः आधुनिकभारते संस्कृतशिक्षणस्य महत्त्वं किम् अस्ति? काश्च उपयोगिता वर्तते एतत ज्ञातव्यम् परिवर्तमानासु परिस्थितिषु संस्कृतशिक्षणं रोचकं कथं स्यात् ? इति सन्दर्भे नवचिन्तनस्यावश्यकता अस्ति। यथोक्तम्– **'पुराणमित्येव न साधु सर्वम्'** वस्तुतः **क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः** भवति। अतः पुराणेऽपि किञ्चिद् ग्राह्यम् उभयत्रापि किञ्चिद् श्रेयस्करं सुखावहं लोकोपकारी च।

संप्रति नवाचारः इतीदं पदं विविच्यते। नवाचार इत्येषः शब्दः नूतनां चेष्टां क्रिया वा द्योतयति। भाषायां शास्त्रशिक्षणे वा परिदृश्यमाना नूतनता नवाचारस्य परिचायिका भवति। नूतनाः भाषाशिक्षणसिद्धान्ताः, विधयः, आधुनिकोपकारणानि, प्रशिक्षणसंसाधनानि सर्वाण्यपि नवाचारस्यैव फलानि सन्ति। नवाचारप्रवर्तकाः व्याख्यानपद्धतिं वा पारम्परिक पद्धत्या शिक्षणं वा नैव पुरस्कुर्वन्ति। तेषां मते सर्वाण्यपि अमनोज्ञकानि वर्तन्ते।

ततः एव सर्वेषां मनसि काचित् विचारधारा उद्भूतायत् संस्कृतभाषायां पठनाय, प्रचारप्रसाराय च न केवलं भाषायां परं तस्यां शिक्षणपद्धतौ च नूतनता अपेक्षिता इति। तदारभ्य समाजाय वयम् अध्यापकाः नूतनत्वं सम्पादयितुं विभिन्नोपागमः, पद्धतयः, सूत्राणि च इत्येतेषां प्रयोगं सुष्टुं कुर्मः।

तद्वत् वयं शिक्षाशास्त्रिणः संस्कृतक्षेत्रे संस्कृताध्यापने विभिन्ननूतनस्रोतसां प्रयोग एवम् अभिज्ञानमपि सम्पादयामः। सम्प्रति संस्कृताध्यापनाय कक्ष्याशिक्षणे पठन–पाठनप्रक्रियया केषां स्रोतसां प्रयोगकर्तुं शक्यतेति जानीमः। संस्कृताध्यापनाय अनेकानि औपचारिकानि उपयोगकराणि सन्ति। वैय्यक्तिकानि सामूहिकानि च तानि–

संस्कृतविकिपीडिया– स्वविषयाऽवगाहनाय सन्देहनिवारणाय च बहूपयोगी भवति संस्कृतविकिपीडिया। मुक्तविश्वकोशोऽयम्। अस्य निर्माणाय सम्पूर्णविश्वतः स्वयंसेवकाः त्रिंशाधिकभाषासु स्वयोगदानं कृतवन्तः, कुर्वन्त्यपि। अत्र न केवलं सन्देहनिवृत्तिरेव भवति अपितु नूतनपदप्रयोगज्ञानं, ज्येष्ठानां शैल्यावगाहनमपि भवति। अत्रापि विविधांगाः सन्ति – विकिपीडिया, विकिस्रोतः, विकिसूक्तयः मेटाविकि, विकिकामन्स।

*सहायकाचार्यः (व्याकरणविभागः), राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, क. जे. सोमैयासंस्कृतविद्यापीठम्, विद्याविहारः, मुम्बई–400077

शोधगङ्गा– अत्र विविधसंस्थासु एवं विविधभाषासु क्रियमाणानि शोधकार्याणि उपलभ्यन्ते। अत्र शोध चयनविषयकज्ञानं तथा शोधलेखनविषयकज्ञानञ्च वर्तते। प्रान्तीयभाषासु विषयाः उपलभ्यन्ते इति विशेषः। एवं शोधशीर्षकस्य पुनरुक्तिरपि न भवति।

संस्कृतसंसाधनी – हैदराबादविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागेन संस्कृतसंसाधनी नामक (A Sanskrit Computational Toolkit) संसाधनस्य निर्माणं कृतम्। अत्र– साधनानि (Tools), कोशाः (Dictionaries), कार्पस् (Corpus), प्रकाशनानि (Publications), गवेषिका (Search Engine) एतेन बहुसुलभतया अपेक्षितकार्यं कर्तुं शक्यते।

विविधवाहिन्य :– दूरदर्शने प्रतिदिनं – संस्कृतवार्ताः तथा सप्ताहे वार्तावलीनामककार्यक्रमस्य प्रसारणं भवति। संस्कृतमन्दाकिन्यां वाहिन्यां विविधपण्डितानाम् पाठाः, सङ्गोष्ठ्यादीनां च प्रसारणं प्रचलति। एतादृशानां माध्यमानां साहाय्येन न केवलं संस्कृतप्रचारः अपि तु चतुर्विधकौशलानामपि वर्धनं भवति। यथा नूतनपदप्रयोगानां ज्ञानं नूतनवस्तुज्ञानं, क्रीडया संस्कृतवर्धनं, चलनचित्रस्य गीतानां माध्यमेन संस्कृते रूच्युत्पादनम् इत्यादि मुख्यांशाः वर्तन्ते। शिक्षकस्य मुख्यकर्तव्यं संस्कृते रुच्युत्पादनमेव, अतः क्रीडाया, मनोरञ्जनेन च रुचिमुत्पादयितुं शक्यते इति ज्ञायते।

ई–पुस्तकानि – सर्वेऽपि ग्रन्थालयं गत्वा अध्ययनं कर्तुं न शक्नुवन्ति। अतः गृहे उपविश्य अन्तर्जालमाध्यमेन अनेकानि संस्कृतोपयोगकानि ई–पुस्तकानाम् अवलोकनेन स्वसन्देहनिवारणं कुर्वन्ति। अधः अनेकानि ई सङ्केतानि सन्ति। तानि –

http://www.sanskritebooks.org http://www.scribd.com
http.www.sanskritlibrary.org http://sanskrit.inria.fr/portal.html

ई–शब्दकोशाः – संस्कृतजगति अनेकाः शब्दकोशाः सन्ति। तानि पण्डिताः विविधान्तर्जाले स्थापिता। तान्यपि विषयानुगुणम्, भाषानुगुणञ्च प्राप्तुं शक्यते। तानि

http://www.andhrabharati.com http://sanskrit.uohyd.ac.in/scl/#
http://sq.wiktionary.org http://sanskritdocuments.org

ई–कक्षा – अनौपचारिकमाध्यमेन अध्यापयितुम् अनेकाः संस्थाः कार्यं कुर्वन्ति। शोधार्थिनः तेषाम् अन्तर्जालसङ्केतमाध्यमेन अध्येतुं शक्नुवन्ति। तानि

moocs/swayam.classes open pathshala: http://openpathashala.com
http://www.learnsanskrit.org http://www/chinfo.org
index.php/easy-sanskrit-course

विविधपत्रिकाः – पत्रिकाणां माध्यमेन संस्कृतजगति प्रचाल्यमानानाम् अनेकेषां विषयानां ज्ञानं प्राप्तुं प्रभवामः। तत्र काचनपत्रिकाः एवं सन्ति।

http://ebooks.tirumala.org http://sambhashanasandesha.in
http://sudharma.epapertoday.com http://vishvasyavratantam.com

Youtube – भाषाकौशलविकासे यथा श्रवणस्य अधिकं महत्त्वं वर्तते तथैव दृश्यस्यापि। यूट्यूब मध्ये संस्कृसम्बन्धितानि अनेकानि विषयानि सन्ति। अत्र कक्षाः, व्याख्यानानि, गीतानि, कणिकाः वार्ताः। सुलभसंस्कृतपाठानि, ज्येष्ठानां सात्कारः, क्रीडया संस्कृतसंवर्धनम् इत्यादयः विविधांशाः अत्र सन्ति।

Skype – ई शिक्षणे अयमेकं स्थानं कल्पयति। दूरस्थजनयोः मध्ये अथवा समूहे वा एकवेलायां पाठयितुं, पठितुं वा अवकाशः भवति। अत्रापि रुच्यनुगुणं, समयानुगुणं च कक्षाः भवन्ति। संस्कृतजनेभ्यः अयमेकं विकल्पमेव आनीतम्।

अभ्यासः – 'प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः मध्ये पौनः पुन्येन प्रतिपादनम् अभ्यासः।' दुर्बोधवस्तुनः पुनः पुनः कथनं तु पुनरुक्तिदोषाय न भवति। अतः अधुनातनशिक्षणे दुर्बोधविषये अयमभ्यासक्रमः स्वीकुर्तुं शक्यते। शिक्षाशास्त्रिणां पाठ्यक्रमेऽपि अभ्याससिद्धान्तः प्रसिद्ध एव।

फलम् – प्रकरणप्रतिपाद्यस्य आत्महानस्य तदनुष्ठानस्य वा तत्र श्रूयमाणं प्रयोजनं फलम्। प्रकृतशिक्षणेऽपि फलम् उक्त्वा पाठ्यविषये रुच्युत्पादयितुं शक्यते। अतः अयं पाठ्यक्रमः स्वीकाराहर्तः।

अपूर्वता– अपूर्वता ना प्रकरणप्रातिपाद्यस्य अद्वितीयवस्तुनः प्रमाणान्तराविषयीकरणम्। पठनावसरे अध्यापकेन छात्रेभ्य अपूर्वविषयः यदा पाठ्यते, तदा छात्राः विस्मिताः भूत्वा पाठ्यविषये श्रद्धां प्रयच्छन्ति। अतः अयं क्रमः

अध्यापकेन अवश्यं स्वीकर्तव्यो वर्तते। एवं शिक्षकः छात्राणां जिज्ञासां जागरन् पाठ्येदिति, अयं सिद्धान्तः सूचयति।

अर्थवादः – प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनम् अर्थवादः। अयमपि एकः पाठने उपायः भवितुं योग्यः वर्तते। अद्यतनशिक्षणे गुरुणा विवक्षितार्थस्य स्तुतिः क्रियते चेत् अवश्यं छात्राः पाठ्यविषयस्य माहात्म्यम् अवगत्याग्रे पाठ्यविषये श्रद्धालुः भविष्यति। यच्च शास्त्रे अर्थवाद इत्युच्यते, तदेव शिक्षाशास्त्रे अभिप्रेरणमित्युच्यते शिक्षकोऽपि छात्रान् मध्ये मध्ये अभिप्रेरयेत्।

केचन संस्कृतशिक्षणे नवाचाराः –

- संस्कृतभाषायाः विषये सामान्यजनानां विचारे चिन्तने वा परिवर्तनम् आनेतव्यम्।
- भाषायाः विषये समाजे जागरणं कर्तव्यम्।
- श्रवणकौशलविकासाय संस्कृतवार्ताः, नाटकानि, गीतानि, प्रहेलिका, कथाश्च श्रावयेत्।
- भाषणकौशलविकासाय दिनचर्यायाः, कथनं, कथाकथनं, परस्परवार्तालापः, आन्तरिक भावाभिव्यक्तिः, घटनाश्रवणं विविधदृश्यकथनं, चित्रविवरणं, लोकोक्तीनाम् अभ्यासं च कारयेत्।
- भाषा लेखनेन विना अपूर्णा भवति। तस्मात् प्रतिदिनं पुटद्वयं पुटत्रयं वा लिखेत्।
- अभिव्यक्तिकौशलविकासः शिक्षणस्य लक्ष्यं भवेत्।
- पाठ्यक्रमपरिवर्तनम्।
- शिक्षकस्य दृष्टिकोणपरिवर्तनम्।
- सङ्गणके कमपि पाठ्यांशं स्वीकृत्य तस्यैव बिन्दुशः (PPT) माध्यमेन प्रस्तुतीकरणं भवितुम् अर्हति।
- ध्वनिमुद्रिकायाः (CD) प्रयोगेन भाषणकौशलस्य विकासः भवति। पुनः पुनः श्रवणेन उच्चारणे स्पष्टतया आयाति।

Technology इत्यत्र बहूनि उपकरणानि अन्तर्भवन्ति। यथा कक्ष्याशिक्षणे Projector, सङ्गणकयन्त्रम्, कदाचित् च्यूमत Pooint इत्यादीनां प्रयोगः करणीयः। चलदूरवाण्याः उपयोगः सौलभ्येन कर्तुं शक्नुमः। यथा नूतन नूतन Application निर्माणं प्रचलति। निर्मितानाम् उपयोगः सुष्ठुः करणीयः। अन्य च साप्ताहिकं पुरस्कारं शालाप्रबन्धनं समितिप्रोत्साहनं, नागरिकानां जागरूकसमिति, मासिक भ्रमणार्थं कार्यक्रममाध्यमेनाऽपि रुच्युत्पादनं कर्तुं सक्षमाः।

तत्र संस्कृतभाषातः इतभाषायाः कोशा सन्ति। झटित्येव तेषाम् उपयोगः कर्तुं शक्यते। काव्यानाम् एवं श्लोकानां संग्रहः प्राप्यते। पठितुम् एवं कण्ठस्थकर्तुम् उपयुक्तः भवति।

निष्कर्षत यत् संस्कृत शिक्षणे संस्कृताध्यापकाः एवञ्च शिक्षणाधिगमस्य वर्तमान पद्धतीनां सबलीकरणं नूतनानां प्रवृत्यां ई–अधिगमस्य भूमिका अतिमहत्त्वपूर्णमस्ति। तानि नूतनानि पद्धत्या आवश्यकमेव स्वीकरणीयम्। अतः ई–अधिगमः, एम्–अधिगमः इत्यादयाः संस्कृतशिक्षणवर्धनाय स्वीकरणीयम्।

अनुशीलिताः ग्रन्था :

1. आधुनिकशिक्षामनोविज्ञानम् – प्रो. लोकमान्यमिश्रः।
2. भाषाविज्ञान – डा. कपिलदेव द्विवेदी।
3. संस्कृत साहित्य का इतिहास – चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी।
4. http://sanskrit.uohyd.ac.in/scl/#
5. http://www.samskritbharati.in
6. http://sq.wiktionary.org/wiki/ laLd`r 'kCndks'k%
7. http://www.spokensanskrit.org/index.php
8. http://www.scribd.com/

IIJ Impact Factor : 2.193 ISSN 2349-364X

वेदाञ्जली

अन्तर्राष्ट्रीय विद्वत्समीक्षित षाण्मासिकी शोधपत्रिका

(International Peer Reviewed Referred Journal of Multidisciplinary Research)

वर्ष-६ अंक-११, भाग-६ जनवरी-जून, २०१९

प्रधान सम्पादक

डॉ० रामकेश्वर तिवारी

असिस्टेन्ट प्रोफेसर, श्री बैकुंठनाथ पवहारी संस्कृत महाविद्यालय

बैकुंठपुर, देवरिया

सह सम्पादक

श्री प्रसून मिश्र

प्रकाशन : वैदिक एजूकेशनल रिसर्च सोसाइटी, वाराणसी

IIJ Impact Factor : 2.193 ISSN-2349-364X

वेदाञ्जली

अन्तर्राष्ट्रीय विद्वत्समीक्षित षाण्मासिकी शोध पत्रिका

(International Peer Reviewed Journal of Multidisciplinary Research)

वर्ष-६ अंक-११ भाग-६

जनवरी-जून, २०१९

प्रधानसम्पादक

डॉ0 रामकेश्वर तिवारी

असिस्टेन्ट प्रोफेसर, श्री बैकुंठनाथ पवहारी संस्कृत महाविद्यालय

बैकुंठपुर, देवरिया

सह सम्पादक

श्री प्रसून मिश्र

प्रकाशक

वैदिक एजूकेशनल रिसर्च सोसाइटी

वाराणसी

अनुक्रमणिका

- गर्भाधान संस्कार का साम्प्रतिक औचित्य 1–3
  डॉ० जितेश पासवान
- पातंजल योगदर्शन में वर्णित अष्टांगयोग का व्यक्तित्व विकास में उपादेयता 4–8
  डॉ० अर्चना शर्मा
- जगन्नाथदास 'रत्नाकर' और रामशंकर शुक्ल 'रसाल' कृत उद्धवशतक में वर्णित भक्ति और दर्शन 9–13
  शशि पटेल
- भारतीय योग परम्परा में 'वसुधैव कुटुम्बकम्' की उपादेयता 14–18
  श्रीमती इन्दु सक्सेना व डॉ० सुनील कुमार श्रीवास
- मानव जीवन में पुरुषार्थ का व्यापक महत्व 19–21
  डॉ० सपना सिंह
- महाराजा सवाई रामसिंह II का शासनकाल एवं जयपुर का आधुनिकीकरण 22–26
  अलका रानी बैथाड़िया
- विपश्यना एवं प्रेक्षा की तनाव प्रबंधन में भूमिका–एक समीक्षात्मक अध्ययन 27–31
  अशोक कुमार यादव, डॉ॰ सुनील कुमार श्रीवास, डॉ॰ जितेन्द्र शर्मा
- बुद्ध के आदर्श समाजदर्शन की परिकल्पना 32–34
  डॉ० अमरेन्द्र कुमार वर्मा
- राजकीय एवं अराजकीय क्षेत्र के उद्योगों में कार्यरत पुरूष एवं महिलाओं के मानसिक स्वास्थ्य का तुलनात्मक अध्ययन (बाँसवाड़ा जिले के विशेष सन्दर्भ में) 35–38
  डॉ० दीपा पाठक
- काव्यशास्त्रीय जीवातुभूततत्त्वविमर्शः 39–41
  डॉ० गिरीशकुमारः
- सूत्रधार लक्षण परीक्षण एवं पूजा (वास्तुशास्त्रीय दृष्टिकोण) 42–45
  डॉ० हेमलता
- संस्कृतसाहित्ये काव्यहेतुमीमांसा 46–51
  डॉ० कैलाश चन्द्र भट्ट
- वेदों में देवतावाद 52–55
  डॉ० कैलाश चन्द्र सनवाल
- मैथुनी सृष्टि का आरम्भ एवं मानवोत्पत्ति की परिकल्पना : एक अध्ययन 56–59
  डॉ० कामनी शर्मा
- 'छप्पन तोले का करधन' कहानी में वृद्ध के प्रति परिवार का कुकृत्य 60–62
  डॉ० मृत्युंजय कोईरी
- भारतीय संस्कृति में ज्योतिष और लौकिक जीवन में उसकी उपयोगिता 63–66
  डॉ० नीरज कुमार जोशी

- गीता पर विहंगम दृष्टि — 142—144
  सुरेश कुमार तिवारी
- रामचरितमानस के नारी पात्र — 145—147
  सुशील कुमार यादव
- संवेदनाओं के रंग रंगतीं वीरेन्द्र जैन की कहानियाँ — 148—154
  विजय कुमार सिंह
- "मैं अपनी झाँसी नहीं दूँगी" झाँसीश्वरी 1857 — 155—158
  विनोद कुमार सिंह
- प्रभु जी तुम चन्दन हम पानी — 159—163
  डॉ० राधा शर्मा
- कर्मसंज्ञाविमर्शः — 164—170
  डॉ० रविशंकरपाण्डेयः
- झारखण्ड प्रदेश के मूर्तिकला का इतिहास — 171—174
  संगीता कुमारी सिंह
- पुराण के अनुसार ग्रहों की उत्पत्ति — 175—181
  डॉ० फणीन्द्र कुमार चौधरी
- विवाह संस्कार — 182—187
  डॉ० रश्मिचतुर्वेदी
- मूकप्रश्नविचारः — 188—193
  डॉ० सुशीलकुमारः
- थारू लोकगीतों की भाषा व शिल्प — 194—200
  दिवाकर राय
- अनादिनिधनं ब्रह्म — 201—203
  डॉ० हरि शंकर पाण्डेय
- वाक्यस्वरूपविमर्शः — 204—209
  डॉ० सुभाष चन्द्र मीणा
- भारतीय राजनीति में महिलाएँ (विशेष संदर्भ : बिहार राज्य) — 210—215
  जगमोहन कुमार
- व्याकरणे शब्दस्वरूपमीमांसा — 216—219
  लव कुमार चौबे
- कबीर कृत साहित्य — 220—223
  संदीप कुमार
- भाषिक कौशल में ज्ञानरचनावाद की उपयोगिता — 224—229
  अनीता कुमारी
- महाकवि श्रीहर्ष का व्याकरणशास्त्रीय वैदुष्य (कुछ विशिष्ट क्रियापदों के सन्दर्भ में) — 230—239
  धारा

- गीता पर विहंगम दृष्टि — 142—144
  सुरेश कुमार तिवारी
- रामचरितमानस के नारी पात्र — 145—147
  सुशील कुमार यादव
- संवेदनाओं के रंग रंगतीं वीरेन्द्र जैन की कहानियाँ — 148—154
  विजय कुमार सिंह
- "मैं अपनी झाँसी नहीं दूँगी" झाँसीश्वरी 1857 — 155—158
  विनोद कुमार सिंह
- प्रभु जी तुम चन्दन हम पानी — 159—163
  डॉ० राधा शर्मा
- कर्मसंज्ञाविमर्शः — 164—170
  डॉ० रविशंकरपाण्डेयः
- झारखण्ड प्रदेश के मूर्तिकला का इतिहास — 171—174
  संगीता कुमारी सिंह
- पुराण के अनुसार ग्रहों की उत्पत्ति — 175—181
  डॉ० फणीन्द्र कुमार चौधरी
- विवाह संस्कार — 182—187
  डॉ० रश्मिचतुर्वेदी
- मूकप्रश्नविचारः — 188—193
  डॉ० सुशीलकुमारः
- थारू लोकगीतों की भाषा व शिल्प — 194—200
  दिवाकर राय
- अनादिनिधनं ब्रह्म — 201—203
  डॉ० हरि शंकर पाण्डेय
- वाक्यस्वरूपविमर्शः — 204—209
  डॉ० सुभाष चन्द्र मीणा
- भारतीय राजनीति में महिलाएँ (विशेष संदर्भ : बिहार राज्य) — 210—215
  जगमोहन कुमार
- व्याकरणे शब्दस्वरूपमीमांसा — 216—219
  लव कुमार चौबे
- कबीर कृत साहित्य — 220—223
  संदीप कुमार
- भाषिक कौशल में ज्ञानरचनावाद की उपयोगिता — 224—229
  अनीता कुमारी
- महाकवि श्रीहर्ष का व्याकरणशास्त्रीय वैदुष्य (कुछ विशिष्ट क्रियापदों के सन्दर्भ में) — 230—239
  धारा

वाक्यस्वरूप विमर्शः

डॉ. सुभाष चन्द्र मीणा*

(वैयाकरणाः धात्वर्थव्यापार मुख्यविशेष्यकम्, धात्वर्थफलमुख्यविशेष्यकञ्च शाब्दबोधं गन्यमानास्तिङन्तघटितमेव, तिङन्तार्थनिष्ठमुख्यविशेष्यताकमेव वाक्यं स्वीकुर्वन्ति। साहित्यदर्पणे वाक्यं स्यात् योग्यताकाङ्क्षासन्निधियुक्तः पदोच्चयः। अन्य च वार्त्तिककारेण नैव 'एकतिङ्वाक्यम्' इति वाक्यस्य लक्षणान्तकरणात् तेन 'पचति भवति', 'पश्य मृगो धावति' इत्यादौ निघातनिवृत्तये तिङ्ङतिङ् इति सूत्रेऽतिङ इति। शाब्दिकानाम्मतानुसारं वाक्यं हि द्विविधं - लौकिकं शास्त्रीयं चेति। अन्य च सखण्डमखण्डञ्चेति। तत्र सखण्डवाक्यस्य च पञ्च भेदाः सन्ति। तथा च अखण्डवाक्यस्य त्रयो भेदाः। आधुनिकदृष्ट्याऽपि वाक्यभेदः रचनात्मकदृष्ट्या, अर्थात्मकदृष्ट्या चेति। तथा च अन्तेः वाक्यस्याङ्गानि शब्द-पद-विशेष्य-उद्देश्य- विधेय-वाक्यांश-सम्बन्ध-उपवाक्यरूपैः विवेचितानि। एवम्प्रकारेण वाक्यार्थविवेचनं कृतम्। मन्ये ममैतेन प्रयासेन शास्त्रानुशीलनरता विपश्चितो गवेषकाश्च लाभान्विता भवेयुरिति।)

वाक्यपदीयकारेणाप्युक्तम्-

अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम्।
तत्त्वावबोधः शब्दानां नस्ति व्याकरणादृते।।[1]

श्रीमता दण्डिनाप्युक्तं काव्यादर्शे। तद्यथा-

इदमन्धन्तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते।।[2]

एवञ्चानेन ज्ञायते यत् शब्दस्य महन्महत्वपूर्णं स्थानमस्ति जगत्यस्मिन्। व्यक्ताव्यक्तभेदेन शब्दो हि द्विविधः। व्यक्तशब्दस्यापि व्यवहारे द्वे रुपे स्तः - पदं वाक्यञ्चेति। एकस्य मतेन पदं मूलभूतम्, वाक्यञ्च पदसमूहरुपमेव अपरंच मतेन वाक्यमेव मूलभूतम्, पदं प्रकृतिप्रत्यया च अन्वयव्यतिरेकाभ्यामबुधबोधनाय कल्पितम्। पदप्रकृतिः संहितेति रूपेण ऋग्वेदप्रातिशाख्ये समुपस्थापितोऽस्ति। तत्र विचारोऽय[3] पदप्रकृतिः संहितेति उक्तम्, पदानां प्रकृति पदप्रकृतिः पदानि प्रकृतिः यस्या सा पदप्रकृतिरित्यत्र आद्ये विग्रहे तत्पुरुषः द्वितीये तु बहुव्रीहिर्भवति। पूर्वत्र पदानां मूलं संहिता एवं शब्देषु संहिता नित्या अपारुषेयी चास्ति। पदान्यनित्यानि पौरुषेयाणि च भवन्ति। अपरत्र संहितामूलं पदमस्ति। पदं पूर्वं पश्चाच्च संहिता, तत्र नित्यानि पदानि अपौरुषेयाणि च सन्ति। तस्मात् संहिता नित्या पारुषेयी चेति वक्तुं शक्यते। उव्वटमतानुसारं[4] पदमेव संहितायाः प्रकृतिः एवं पूर्वं पदानि, ततः संहिता वाक्यं वेति। परन्तु शाब्दिकः भाषाशास्त्रज्ञश्च तत्र षष्ठीतत्पुरुषं कृत्वा संहिता वाक्यं पदानां प्रकृतिः इति वदन्ति। यतो हि पूर्वं संहिता (वाक्यं) ततः पदानां विश्लेषणम्। एतच्च पक्षद्वयं भर्तृहरिणापि वाक्यपदीये वर्णितम्। तद्यथा -

पदप्रकृतिभावश्च वृत्तिभेदेन वर्ण्यते।
पदानां संहिता योनिः संहिता वा पदाश्रया।।[5]

अत्रेदं तात्पर्य्यम्-

यदि न पदानि सत्यानि तदा पदप्रकृतिः संहिता इति प्रातिशाख्यं कथं सङ्गच्छते। अत्र हि पदानि प्रकृतिर्यस्याः संहिताया इत्यर्थो व्याख्यायते। संहिता च वाक्यधर्मः, तस्याः प्रकृतित्वञ्च पदानामुच्यते।

*सहायकाचार्यः (व्याकरणविभागे) राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, क. जे. सोमैयासंस्कृतविद्यापीठम्, विद्याविहारः, मुम्बई - 400077

पदानाञ्चासत्यत्वात् तदुपादानिका संहिताऽप्यसत्या स्यादित्यालोच्य वाक्याखण्डत्वपक्षेऽपि संहितायाः पदप्रकृतित्वं पदानां प्रकृतिरिति षष्ठीसमासाभ्युपगमेनोपपादयति पदप्रकृतीत्यादिना। तथा चैव संहितायाः पदप्रकृतिरिति, पदानां प्रकृतिः पदप्रकृतिरिति वा बहुव्रीहि तथा च वाक्याखण्डत्वपक्षे पदप्रकृतिः संहितेति प्रातिशाख्यं षष्ठीसमासेन व्याख्यायते।

शाब्दिकानाम्मतानुसारं वाक्यं हि द्विविधं-लौकिकं शास्त्रीयं चेति। लौकिकं वाक्यन्तु अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद् विभागे स्यात्[6] इति जैमिनिप्रोक्तमेव। शास्त्रीयं पुनः 'समर्थः पदविधिः'7 इति सूत्रभाष्ये वार्तिककृता परिभाषितम् आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम्, सक्रियाविशेषणञ्च, आख्यातं सविशेषणम् एकतिङ्वाक्यम् इति वा।

पारिभाषिकवाक्यलक्षणं सर्वप्रथमं सम्भवतः कात्यायनेन कृतम्। यतोहि भगवता पतञ्जलिनास्य लक्षणमपूर्वमिति कथितम्। तद्यथा इदमद्यापूर्वं क्रियते वाक्यसंज्ञासमानवाक्याधिकारश्च।

अत्रापूर्वशब्देन ध्वन्यते यत् कात्यायनेन यथा हि वाक्यलक्षणं कथितं न तथैतस्मात्पूर्वं ज्ञातमासीत्। मन्येऽत एव कात्यायनस्यापरन्नाम वाक्यकार इत्यस्ति। अनुमीयत एतन्नामकरणं वाक्यलक्षणनिर्माणा- देवताभूत् व्याकरणसम्प्रदाये हि वार्तिकं वाक्यञ्च पर्यायौ मन्येते। वार्तिककारस्यार्थ वाक्यकारोऽपि प्रयुज्यते[8]।

जैमिनिवाक्यलक्षमपि प्राचीनविचारक्षेत्रे प्रसिद्धं भजते। तत्र कात्यायनजैमिन्योमध्ये पूर्वापरविचारः कठिनोऽस्ति। भाष्यकारस्यापूर्वशब्ददृष्ट्या तु कात्यायनेनैव सर्वप्रथमं शास्त्रीयदृष्ट्या वाक्यविचारः प्रस्तुतः।

जैमिनिकात्यायनयोः वाक्यलक्षणविषये प्राचीनकाल एव द्विप्रकारको विवादो विद्यते। मीमांसासूत्रस्य प्राचीनटीकाकारो जैमिनिवाक्यलक्षणं लौकिकं स्वीकुरुते, कुमरिलः तदनुयायिनश्च शास्त्रीयं स्वीकुर्वन्ति। व्याकरणसम्प्रदायेषु भर्तृहरि[9] कैयट[10] भोज[11] शास्त्रीयं स्वीकृतं, नागेशेन[12] तु लौकिकं लोकशास्त्रसाधारणञ्च कथितम्।

अत्र जैमिनिप्रोक्तं वाक्यलक्षणं लौकिकं न शास्त्रीयमिति वदतां कैयटादीनामयमेवाशयो यत् ओदनं पच तव भविष्यति इत्यादौ निघातप्रतिषेधः शास्त्रसम्मतो नोपपद्यते, यदि जैमिनिप्रोक्तं लक्षणमेव शास्त्रेऽपि स्वीकृतं स्यात्। कात्यायनो हि निघात युष्मदस्मदादेशानभिलक्ष्यवाक्यं पर्यभाषत्। कात्यायनमते समानवाक्य एव निघातयुष्मदस्मदादेशाः स्वीकार्याः। तथा चोक्तम् - समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा (अष्टा. 2.1.1 वा. 11)।

अन्यथा अयं दण्डः, हरानेन इत्यत्र हर इति तिङन्तस्यातिङन्तात् परत्वेन निघात आपद्येत। अत्र हि अनेनेति सर्वनाम्ना दण्डस्य परामर्शात्तस्य हरतिना सह सामर्थ्यमस्ति। एवञ्च सामर्थ्ये सति तिङ्ङतिङ[13] इति निघातः प्राप्नोति। तद्व्यावृत्त्यर्था कात्यायनो वाक्यस्वरुपं समुपस्थापयत।

साकाङ्क्षाऽवयवं भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम्।
कर्मप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमिष्यते।।[14]

अयं भाव-भेदे-विभागे-साकाङ्क्षावयमभेदे परानाकाङ्क्षशतकम्, कर्मप्रधानं-क्रियाप्रधानम्, गुणवद् विशेषणपदसंयुतम्, एकार्थमेव प्रयोजनार्थम्, वाक्यमिष्यते पदवादिभिः। तत्र पदसङ्घातो वाक्यं, संसर्गो वाक्यार्थ इति मतमनुसृत्यैतप्रवृत्तम्।

निघातादिव्यवस्थार्थं शास्त्रे यत्परिभाषितम्।
साकाङ्क्षाऽवयवं तेन न सर्व तुल्यलक्षणम्।।[15]

जैमिनिना स्वीकृतस्य वाक्यस्वरुपस्याऽयमस्ति आधारः। यावता पदसमूहेनेज्यते, तावान् पदसमूहो मीमांसाशास्त्रं एकं यजुः[16] स्वीक्रियते। तदेव च वाक्यं भवति। यजुः वाक्यं वा नाम क्रियोपकारकं भवति। यावता पदसमूहेन क्रियाया उपकारप्रकाशनं सम्भवति, तावद् वक्तव्यात्वात् तावतः पदसमूहस्य वाक्यत्वम्[17]।

यथा- देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां संवपामि समाप ओषधीभिः समोषधयो रसेन। सं रेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्तां स मधुमतीर्मधुभतीभिः पृच्यन्ताम्[18]।

अर्थप्रतिपत्तिर्हि वाक्यादेव भवतीति सर्वैः प्राचीनाधुनिकभाषाविभ्दिकद्घाष्यते। फलतः संहिताकालादेव वाक्यपरिशीलनं दृष्टिपथमायाति। तस्मादेव भतहरिपर्यन्तं वाक्यस्पष्टौ विकल्पाः समुदभूवन्। अत एव भर्तृहरिणा लौकिकं वाक्यं प्रकृत्य समुपन्यस्ता अष्टौ प्रसिद्धाः पक्षाः। तथा हि-

आख्यातशब्दः, सङ्घातो, जातिः सङ्घातवर्तिनी।
एकोऽनवयवः शब्दः, क्रमोः बुद्धयनुसंहतिः॥
पदमाद्यं, पृथक्सर्वं पदं साकाङ्क्षमित्यपि।
वाक्यं प्रति मतिर्भिन्ना बहुधा न्यायवादिनाम्[19]॥

भतहरिणा वाक्यविषये स्वीयं मतं प्रत्यक्षतया न प्रकाशितम्, परन्तु पुण्यराजः तदभिमतं निरवयवशब्दरुप[20] वाक्यस्य लक्षणं सप्रसङ्गं सूचयति।

हेलाराजोऽपि वाक्यस्य निर्विभागत्वम् - अनवयवत्वं वाऽभिलषति। तथा हि वाक्यस्यैव निरंशस्य वाचकत्वादन्तरा पदप्रतिपत्तिः। अमरकोशकारोक्तं वाक्यलक्षणं निम्नलिखितमस्ति-

सुप्तिङन्तचयो वाक्यं, क्रिया वा कारकान्विता इति।[21]

नागेशः- शाब्दबोधसहकारिकारणानि आकाङ्क्षायोग्यतासत्तितात्पर्याणि इति परमलघुमञ्जूषायामुक्तवान्। "अन्वितार्थकपदसम्हो वाक्यम्" इति च प्रदीपोद्योते। एवम्प्रकारेण सर्वत्र लौकिकवाक्यलक्षणेषु प्रायः पदसमूहस्यावलम्बो विद्यते।

पणिनिः - यद्यपि कुत्रापि सूत्ररूपेण वाक्यलक्षणं नोक्तवान्, तथापि एकतिङन्तार्थमुख्यविशेष्यकं वाक्यमिति सूत्रकारमते बहुष्वपि तिङन्तेषु परस्परं साकाङक्षेष्वेक वाक्यता इष्टा। यथा पचति भवति, मृगो धावति इत्यादौ।

तद्यथोक्तं वाक्यपदीपे- **बहुष्वपि तिङन्तेषु साकाङक्षेष्वेकवाक्यता।**
तिङन्तेभ्यो निघातस्य पर्यदासस्तथार्थवान्।।[22]

अयं भावः कात्यायनेन हि शब्दशास्त्रे - आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम् इति वाक्यलक्षणप्रतिपादकं वार्तिकमुक्तम् अत्र च वाक्यलक्षणवाक्ये - असति बाधके सर्वं वाक्यं सावधारणं भवति इति न्यायानुरोधेन एवकारार्थमुपगृह्य आख्यातं साव्ययकारकविशेषणमेव वाक्यं भवतीति नाभिप्रेतम्।

तत्र वार्तिके - आख्यातम् इत्येकवचनं विवक्षितम्, वार्त्तिककारेणैव - 'एकतिङ् वाक्यम्' इति वाक्यस्य लक्षणान्तकरणात् तेन 'पचति भवति', 'पश्य मृगो धावति' इत्यादि निघातनिवृत्तये 'तिङ्ङतिङ्'[23] इति सूत्रेऽतिङ इति।

एवं हि विभिन्नैः विज्ञैः वाक्यलक्षणं स्वस्वमतानुसारेण प्रतिपादितम्। तत्र शाब्दिकानाम्मतानुसारं कात्यायनकृतवाक्यलक्षणमेवोपयुक्तम्।

तदेव वाक्यरूपस्य शब्दस्य शाब्दबोधजनकत्वे प्रमितेऽपि यावद् वाक्यस्य लक्षणं न क्रियते तावद् वाक्यस्वरूपं व्यवस्थितं नैव भवितुमर्हति, लक्षणप्रमाणाभ्याञ्च 'वस्तु सिद्धिः' इति सिद्धान्तात्। तद्यथोक्तं भर्तृहरिणा -

आख्यातशब्दः सङ्घातो .... बहुधा न्यायवादिनाम्।।[24]
सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति ये विदुः।
भाट्टास्तेऽपीत्यमेवाहुर्लक्षणाया ग्रहे गतिम्।।[25]

अत्र वाक्यस्य भेदः प्रस्तूयते। तदा वाक्यं हि मुख्यतया द्विविधं विभजते - सखण्डमखण्डञ्चेति। अत्राष्टसु वाक्यविकल्पेषु लौकिकं शास्त्रीयञ्चोभयमपि वाक्यलक्षणं प्रस्तुतं हरिणा। तत्र प्रथमकारिकया शास्त्रीयं, द्वितीय कारिकया तु लौकिकं लक्षणं विचारितमित्यवधेयम्। तत्र सखण्डवाक्यस्य पञ्चभेदाः सन्ति। तथा हि - 1. आख्यातशब्दो वाक्यम्। 2. क्रमः। 3. सङ्घात (पदसङ्घात)। 4. पदमाद्यम्। 5. पृथक् सर्व पदं साकाङ्क्षञ्चेति।

अखण्डपक्षे वाक्यस्य त्रयो भेदाः सन्ति तथा हि - 1. सङ्घातवर्तिनी जातिः। 2. एकोऽनवयवः शब्दः। 3. बुद्ध्यनुसंहतिः वाक्यञ्चेति।

सुप्तिङन्तपदसङ्घातवर्तिनी जातिर्वाक्यं कथ्यते। अर्थात् पदसमूहे स्थिता या जातिस्तद् वाक्यं कथ्यते। अर्थात् पदसमूहे स्थिता या जातिस्तद् वाक्यं कथ्यते। मतेऽस्मिन् सम्पूर्णं वाक्यम् एकशब्दोऽस्ति, स च जातिनिबन्धनः।

सम्बन्धिभेदात्सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु।
जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दव्यवस्थिताः।।
सा नित्य सा महानात्मा तामाहुस्त्वलादयः।
तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते।।[26]

शब्दजातिः - केषाञ्चिदाचार्याणाम्मतेषु शब्दस्य वाच्यं हि शब्दस्वरूपम्भवति। इदमेव स्वरूपं दर्शनभेदेन स्वा जातिरिति कथ्यते। तद्यथोक्तं हरिणा -

स्वा जातिः प्रथमं शब्दैः सर्वैरेवाऽभिधीयते।
ततोऽर्थजातिरूपेषु तदध्यारोपकल्पना।।[27]
जातौ पदार्थे जातिर्वा विशेषो वापि जातिवत्।
शब्दैरपेक्ष्यते यस्मादतस्ते जातिवाचिनः।।[28]
सत्यासत्यौ तु यौ भावौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ।
सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयः समृताः।।[29]
सैव भावविकारेषु षडवस्थाः प्रपद्यते।
क्रमेण शक्तिभिस्ताभिरेव प्रत्यवभासते।।[30]

बुद्ध्यनुसंहतिः - कल्पितानां पदबुद्धिनाम् अनुक्रमेण संहति अनुसंहतिः। वाक्यमखण्डम्, तत्र पदानि न सन्ति, किन्तु पदानि पदबुद्ध्यः कल्पितानि। इत्थं पदसमुदायरूपत्वं बुद्ध्या प्रकल्प्य वाक्यत्वव्यवहारः क्रियते। 'बुद्ध्यनुसंहतिरित्यनेनोद्देश'[31] इति तथा चोक्तं हरिणा -

भोजनाद्यपि मन्यन्ते बुद्ध्यर्थे यदसंभवति।
बुद्ध्यर्थादेव बुद्ध्यर्थे जाते तदपि दृश्यते।।
यदन्तः शब्दतत्त्वं तु नादैरेकं प्रकाशितम्।
तदाहुरपरे शब्दं तस्य वाक्ये तथैकता।।
प्रकाशकप्रकाश्यत्वं कार्यकारणरूपता।
अन्तर्मात्रात्मनस्तस्य शब्दतत्त्वस्य सर्वदा।।[32]

आधुनिकदृष्ट्या वाक्यभेदः - रचनात्मकदृष्ट्या, अर्थात्मकदृष्ट्या चेति। रचनात्मकदृष्ट्या वाक्यं त्रिविधं भवति -

1. सरलवाक्यम् (साधारणवाक्यम्) - यस्मिन् वाक्ये एकः कर्त्ता एका च क्रिया भवति, तत् सरलवाक्यं कथ्यते। यथा - रामः गच्छति इत्यादयः।

2. मिश्रितवाक्यम् – यत्र वाक्ये सरलवाक्यातिरिक्तमन्यच्चाप्ङ्गवाक्यं भवति तद् मिश्रवाक्यं कथ्यते। अर्थादत्रैकं मुख्यवाक्यमन्यच्च सहायकवाक्यं भवति। यथा – कः एतादृशो मनुष्योऽस्ति, यो हि महाकवि – कालिदासस्य नाम न श्रुतवानस्ति।
3. संयुक्तवाक्यम् – यत्र द्वयं द्व्याधिकं, सामान्यवाक्यं, मिश्रवाक्यं वा अव्ययेन संयुक्तं भवति तत् संयुक्तवाक्यं कथ्यते। यथा – श्यामः विनम्रो बालकोऽस्ति, अतो यदा कोऽपि तस्य गृहे गच्छति तदा स तं प्रणमति।

अर्थात्मकदृष्ट्या वाक्यस्य ह्यष्टौ भेदाः सन्ति। तद्यथा – विधिवाचकम्, निषेधवाचकम्, आज्ञावाचकम्, प्रश्नवाचकम्, विस्मयवाचकम्, सन्देहवाचकम्, इच्छवाचकम्, सङ्केतवाचकञ्चेति। एवमेव वाक्येषु अङ्गकल्पना क्रियते। तत्राङ्गानां विभाजनञ्च निम्नलिखितरूपेण कर्तुं शक्यते यथा – 1.शब्द, 2. पदम्, 3. विशेष्यम्, 4. विशेषणम्, 5. उद्देश्यः, 6. विधेयः, 7. वाक्यांश, 8. सम्बन्धः, 9. उपवाक्यञ्चेति।

उक्तं च – व्यावहारिकं शब्दस्वरूपम्। भाषातात्त्विकं भाषावैज्ञानिकं वा शब्दस्वरूपं।।[33]

पदसमूहात्मकं हि वाक्यं भवति। हरिणा उक्तं –

द्विधा कैश्चित् पदं भिन्नं चतुर्धा पञ्चधाऽपि वा।
अपोद्धत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्ययादिवत्।।[34]

वाक्येषु विशेष्यविशेषणयोः महत्त्वपूर्णं स्थानं विद्यते। तद्यथाभियुक्तोक्तिः –

यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिर्विशेष्यस्य।
तल्लिङ्गं तद्वचनं सा च विभक्तिर्विशेषणस्यापि।[35]

तथा च यस्य विषये किमप्युच्यते स उद्देश्यः कथ्यते। उद्देश्यस्य विषये यत्किमपि कथ्यते स विधेयः कथ्यते। विषयेऽस्मिन् परिभाषेन्दुशेखरस्य यदागमपरिभाषाया विजयाटीकायामुक्तम् –

यच्छाब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम्।
तच्छब्दयोगः पश्चात्त्वं स्माद्विधेयस्य लक्षणम्।।[36]

एवम्प्रकारेण वाक्यार्थविषये येऽपि पक्षा भर्तृहरिदण्डिकुमारिलभट्टकैयटभोजनागेशभट्टादिभिः स्वस्वग्रन्थेषु विमृष्टाः ते सर्वेऽपि भाष्यादिव्याकरणशास्त्रसम्मताः सन्तीति यथा मूलकारिकायामपि तथ्यमेतत् स्वीकृतं वर्तते। सर्वेऽमी पक्षाः शास्त्रे निरूपिताः।

सन्दर्भाः

1. वा. प. 1/13।
2. काव्यादर्शः – 1, 4।
3. ऋक् प्रा. 2.1।
4. तैत्त. सं. 6,4,7।
5. वा. प. 2.58।
6. जै. सू. 2.1.46।
7. पा. सू. 2.1.1 वा. 9-11।
8. महाभाष्यम् – 2.1.1।
9. वा. प. 2.3।
10. महाभाष्यप्रदीपोद्योते – 2.1.1।
11. भोजेनोक्तं शृङ्गारप्रकाशे।

वर्ष-६, अंक-११, भाग-६, जनवरी-जून, २०१९ | ISSN : 2349-364X

12. विठ्ठलेन प्रक्रियाप्रसादस्य प्रथमभागे।
13. अष्टाध्यायी 6.1.28।
14. वाक्यपदीये 2.4।
15. वाक्यपदीये 2.3
16. मी. द. 2.1, शा. भा.।
17. मी. द. 2.1,46 शा. भा.।
18. वाक्यपदीये 2.3।
19. वाक्यपदीये 2.1-2।
20. व. प. 2.6 पुण्य।
21. अमर. प्रथमकाण्ड - श्लो. 2।
22. वा. प. 2.442।
23. पा. सू. 6.1.28।
24. वाक्यपदीये 2.1-2।
25. वाक्य. प. अम्बा. टीका।
26. वाक्यपदीये 33.34।
27. वा. प. 1.93।
28. वाक्यपदीये 3, पृ. 18।
29. वा. प. (हेलाराज) 3।
30. वाक्यपदीये 3, पृ. 31।
31. वाक्यपदीये 2-2 पुण्य।
32. वाक्यपदीये, 3.33, 2.30, 32।
33. व्याकरणमहाभाष्ये 1.1.68।
34. वाक्यपदीये 3.1.1।
35. रचनाप्रकाश।
36. साहित्यदर्पण प्रथम परिच्छेद।

2.डॉ. सुभाषचन्द्रमीणा दृष्टिकोण 0975-119X अन्ताराष्ट्रियम् व्याकरणशास्त्रे प्रमाणम्

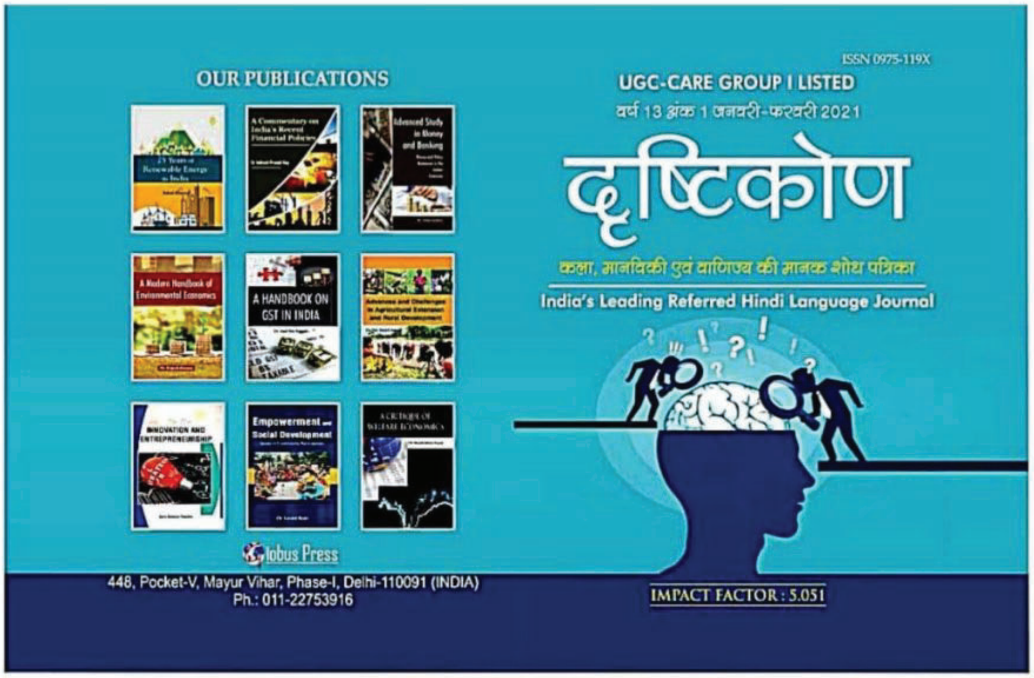

इस अंक में

IMPACT FACTOR:4.197(IIJIF) **ISSN: 2454-5503**

CHRONICLE

OF HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES

VOL. 6 **SPECIAL ISSUE 1** **JUNE 2020**

A Bimonthly Peer Reviewed International Journal

Special Issue On

Life, Culture and Education Today

(Book 1)

Chief Editor

Dr Kalyan Gangarde

Guest Editors

Prin. Dr V.D. Satpute
Prin. Dr V.S.Anigunte Prin.
Dr H.P.Kadam

A

Mahatma Gandhi Education and Welfare Society's

CENTRE FOR HUMANITIES AND CULTURAL STUDIES, KALYAN (W)

www.mgsociety.in +91 8329000732 Email: chcskalyan@gmail.com

Special Issue on the Occasion of Two Day International Interdisciplinary International Virtual Conference on *Life, Culture and Education Today*, on 5-6 June 2020, jointly organised by Mahatma Gandhi Education & Welfare Society, Parbhani (M.S.),Late Ramesh Warpudkar ACS College, Sonpeth Dist. Parbhani (M.S.), Shri Panditguru Pardikar College, Sirsala, Dist. Beed (M.S.) and Kala Mahavidyalaya, Nandurghat, Dist. Beed (M.S.)

CONTENTS

69. Appropriation of Mythology by the Media
Saroj Bala **363**
70. Post COVID Scenario in India
Dr. Chandrasen U. Saruk **364**
71. Role of Media in Social Distance Estranging in the War of Wake of COVID 19
Dr. Shankar L. Sawargaonkar **366**
72. Scope of 3d Printing for Textiles and Fashion Industry in Pandemic Era
Ms. Mohaddesa Dehghani & Dr. Pratima Goyal **370**
73. Effect of COVID-19 on Indian Economy and Society
Shakila I. Shaikh **379**
74. Defiance of Kashmir in COVID-19 Through Culture and Literature
Dr. Showkat Ahmad Sheikh **385**
75. COVID-19: Merging Technology and Learning
Dr. Subhra Rajput **388**
76. COVID-19: A Global Pandemic
Dr. Shweta Sood **393**
77. Post Covid Scenario In India
Simran **399**
78. Burning Environmental Issues in India …
Solunke Jaideep R. **404**
79. Pandemic COVID-19: A Tragedy and Destruction of Dalits
Soni Singh **407**
80. Higher Education in India : Issues and Challenges
Dr.G.Sowbhagya **412**
81. Higher Education System in India: Current Challenges and Strategies
Vandana Sharma & Sunita Rani **418**
82. Celiac Disease Prophecy Inference System With Fuzzy Logic
Sunny Thukral & Jatinder Singh Bal **423**
83. Challenges and Remedies in Higher Education
Dr. Surekha Milind Kulkarni **431**
84. Cultural Development- A Prime Initiator of Changes
Dr Suvarna V D **435**

76

COVID-19: A Global Pandemic

Dr. Shweta Sood
Assistant Professor
Department of English
Central Sanskrit University, K.J. Somaiya Campus, Vidyavihar, Mumbai-77

The world is facing humanity's biggest fatal crisis since World War II. Almost every country has been affected by the deadly Coronavirus disease (COVID-19). Coronavirus, which is an outbreak from China has gone everywhere. In the last few months, Corona's epicenter has been shifted from China to Europe to the United States. Billions of people have been suffering from the impact of the worldwide pandemic of COVID-19. What is frightening is that the numbers likely stem from under-reporting, and willundoubtedly rise alarmingly in the times ahead if we feature in asymptomatic patients and rapid tests. Specified that pandemic-driven crisis is persistently changing, countries are anxious to flattening the curve of COVID-19. State and Multilateral health institutions, along with help from major private sectors and civil society, are trying their best to control the spread of this virus. India, too is under lockdown and is working together with various multilateral institutions and multi-state groupings to coordinate efforts worldwide and domestically to contain the World Health Organization (WHO) declared pandemic.

The spread of COVID 19, the global pandemic remains unabated, impacting nearly 85 per cent of the world. Surprising to see that the worst affected are the developed economies of Europe and the United States, despite having advanced healthcare systems and a very favorable doctor/population ratios. Asian countries, on the other hand, have managed well in containing the spread of the 'Contagion'. China is shuffling towards normalcy, South Korea and Japan have managed to contain the spread to a greater extent, while SE Asia is doing a realistic job of managing the spread.

The Times Fact India Outbreak Report estimates the range to which COVID-19 is likely to affect India using aggregated statistical measures figured on three forecasting models: Percentage-based, Time series and Susceptible Exposed Infected Recovered (SEIR). The SEIR model proposes the epidemic may hang on a nationwide scale until August end. Some states may come out of the crisis by June while states with a higher number of infected people may take up to a month longer. The study used the data of the Central government, information gathered from government bulletins and daily updates provided by the health ministry. No unverified sources were used. The report is aimed at dispersing

uncertainty with facts and is supported by a scientific approach that throws light on potential lethal infrastructure gaps that can be a chief indicator of social unrest and disruption in specific geographies. The report pointed out that a robust lockdown and containment are compulsory for a substantial period to eradicate the pandemic.

The coronavirus pandemic disruption is probably the most significant event of current times with major socio-economic implications. There is no doubt that it has put the world economy at a major risk. Coronavirus has devastated the economic foundations of the world trade. Analysts have identified this outbreak as an outcome of hyper-globalization or starting of de-globalization. However, the world is definitely going to face recession; and the global losses, which according to some commentators, may exceed the World Wars I and II combined. Several estimates are being made on the economic loss and post COVID-19 growth path, and most of the estimates give a clear indication that the world has already landed in an economic crisis.

South and Southeast Asian countries are no exception in this respect. They are severely affected, health or otherwise. Countries are under full or partial lockdown for the last few months. It is a global challenge and a universal response is called for. It is unitedly believed that flattening the COVID-19 curve together helps everyone in an inclusive manner. Unlike the 2007-08 Global Financial Crisis, it is primarily a health crisis, which has given birth to an economic jolt.In the meantime, the world order has been changing at a fast speed. Several concepts and theories are being postulated in this direction. Anti-globalization rhetoric venom is now spreading out. In such unfolding scenario of the world order, the consensus is that each and every country need to save the earth from the epidemic if we want to live together.

India has taken some well-coordinated steps to tackle the Corona epidemic and has successfully controlled the transmission of COVID-19 till date. India's competency in pharmaceuticals and health science; mass public awareness with the aid of digital systems; and a central political command; among others, indeed assisted in containing the spread so far.From the management perspective we see that the creation of exclusive COVID-19 hospitals is the need of the hour. Existing medical/dental colleges across the country provide a viable option. Next is workforce challenges, particularly internists, critical care specialists, pulmonologists, trained doctors, nurses, OT and anesthesia trained ICU technicians for manning ventilators, who can be grouped in this travail of containing the pandemic. Health Ministry has also been pondering over the suggestion of including 50,000 specialist doctors waiting to appear for the final exams, who can be added to the system with some changes in the process of qualifying exams and board certification.

Retired health care personnel are already being recalled as they are a valuable augmenting resource in these trying hours of disastrous virus. Besides, we have The Armed Forces Medical Services (AFMS) which has both capability and capacity that can be deployed at short notice. The COAS has already announced that the Indian Army can deploy at least 28 field hospitals at short notice. Another distinctive opportunity is for the states to coordinate with the AFMS for emergency training of healthcare personnel in basic tenets of biologic containment.

South and Southeast Asian countries have been following a similar tactic in containing the COVID-19. All of them have announced stimulus packages, particularly to support the heavily affected people, MSMEs, agriculture, exports, health, rural community, informal sector, etc. Though each of the South Asian countries has undertaken radicalactions to save its nation from COVID-19-driven pandemic, regional collaboration is felt essential to effectively handle the common challenge. A full house of SAARC leaders met through video conference on 15 March 2020 to discuss the scope and possibility of a joint action. Among other verdicts, South Asian leaders have agreed to launch a regional fund to deal with the crisis. An electronic platform with health authorities has been launched, and a video-conference of senior health officials was organizedafterwards, where different countries discussed several important issues ranging from specific protocols dealing with the screening of goods and people at various entry points and contact tracing to online training capsules for emergency response teams. Steps are also recommended to foster technical cooperation, training and capacity building, among others. Few days later, the leaders of G20 countries also had an online summit and pledged to adopt some strict measures with regard to global economy to minimize the economic and social impact of the COVID-19. India also had a teleconference with some of the IndoPacific countries on issues related to countering COVID-19. On the other, ASEAN and EU organized a high-level video conference on 20 March 2020 to talk over the COVID-19 situation. ASEAN and the EU settledon a common platform to continue working closely together to mitigate the impact of COVID-19, counting on social and economic development. There was an agreement to enhance exchanges and cooperation with a view to advancesteadyand systematic exchanges between officials and experts from ASEAN and the EU on dealing with this issue.

There are varied responses coming out from various countries across the world. Though a cure has not been come into light as yet. Countries like South Korea, Taiwan and Singapore could manage to control the devastation with the help of rapid tests and solutions in a targeted manner. South Korea worked on a systematic process. Besides, adopting the technique of operationalizing a massive testing programme, the major

concerns being that it also deployed intrusive technologies to identify people for testing, which included tracking of credit/debit cards, close monitoring through CCTVs and even disclosure of travel histories.

On the other side, Vietnam, Rwanda,Uganda, Faroe Islands, Gibraltar, Mongolia, Cambodia, French Polynesia, Macao, Bhutan, Eritrea,Grenada, Namibia, Laos, Fiji, Saint Lucia, and some others have no death from COVID-19 as on date.

There are several channels through which the COVID-19 outbreak may affect economy in India, of which the disruption of supply chains is being considered the major one. Job loss is on the rise and is creating terrible shock along with the slowdown in manufacturing and services activities. Workers are going back to their homes in faraway places. Consequently, thecoming harvest is left in uncertainty. The trauma of the virus may eventually lead to massive trade contraction. There is a sharp fall in Indian rupee.Further, disruption in travel via any mode be it air or train, fall in travel and tourism, reduction in outdoor entertainment industries, rise in bankruptcy and NPAs and so many others like these, the issues which cause anxiety. It has been observed that this ongoing scenario is more realistic, with a minimum of four months of directed and targeted containment. The return to manufacturing can be possible, albeit with necessary and new workplace norms; like rotational staff work rosters, work from home where possible and follow social distancing. Large congregations, sporting, public and religious events will need to be postponed. The analytical data will reveal the higher risk groups for whom the containment may be enforced for a longer period. The accelerated introduction of a vaccine is the only other alternative to contain this contagion.On a global scale, rise in death and destabilization, complicated diseases and continuation of the pandemic, etc., cannot be ruled out. As a result, these blows can spill over to other sectors and economies via trade and production links.

Thinking on a positive note we can say that COVID-19 crisis also provides opportunities. Countries may witness better healthcare prospects – both management and facilities. New social and behavioral norms have come into practice – “social distancing”, “wearing masks”, “maintaining hygiene”, etc., are the now normal, and countries have to adjust with such practices amid the pandemic. Surely, efforts are being made to inventvaccines and proper medicines to tackle the COVID-19.

However, there couldn’t have been found any vaccine yet.

The world is facing the dilemma in present and the same scenario will continue for some time in future. While on the one hand, lockdown is necessary for containing the Coronavirus, on the other hand, prolong isolation is not the perfect solution to bring back the economy on the growingtrack. In the post-pandemic period, new trade standards and

certifications on the line of e-commerce may pick up the pace, where the countries would be connecting over digital platforms and it would be thus a paperless trade.

The reduced economic activity due to the COVID-19 pandemic is weakening all major economies. Unlike the 2008 crisis, which was caused by inherent weaknesses in the financial system, the 2020 economic disaster in the US has been induced by a pandemic. On the other hand, China has been experiencing a persistent growth slowdown in the past few years and will now have to face the consequences of a large-scale shutdown of its cities and provinces. Not surprisingly, economic data coming out of China already paint a bleak picture. Further, the pandemic has also revealed the drawbacks of overdependence on supply chains wherein a single country, such as China, has a disproportionately significant share. Though there would not be any benefit from the growing China-US differences, as the pandemic will have a negative impact on the globalization process. The shift in the global order is often accompanied by the rise of a new hegemon. COVID-19 has confirmed that discussions and dialogues are not about the technological/economic development of China or an alleged inclusive world order that Beijing seeks to usher in. Instead, conversations and discourses are aptly about the pain and horror that COVID-19 has inflicted on humankind and the delay on the part of the Chinese government in alerting the global community on the virus breakout.

To conclude, this is the time of medical emergency for the whole world. Crisis time calls for togetherness and friendship. Countries need to work together tirelessly while dealing with the crisis, particularly for the post-crisis recovery. Stable and strong managementas well as governance are in command. A stronger network between countries is so very vital to design a strategy for the entire world.The COVID-19 pandemic is like nothing world has seen before. Not because of its unexpected arrival or its immediate impact. But because of the draconian response the countries have enacted to curb what may very well become a raging epidemic that could take an incalculable toll on lives and livelihoods. No country can ever be adequately prepared for a crisis like this. As the COVID-19 pandemic health emergency remains, its economic fallout is also mounting. Global economic growth has gone in reverse, some business sectors have started cancelling service to customers, and millions are technically unemployed or fired. It is important to underscore that the world is at war; we need to unite and put all our resources together at this critical juncture. The economy will, no doubt, take a major hit; it is incumbent to ensure the well-being of the socially marginalized as also to kick start manufacturing. Human patience is being tested, and it cannot fail.

Works Cited

1. Business Standard. January-May 2020.
2. Hindustan Times. March-May 2020.
3. The Economic Times. March-May 2020.
4. The Hindu. January-May 2020.
5. The Indian Express. April-May 2020.
6. The Statesman. January-May 2020.
7. The Times of India. March-May 2020

❑❑❑

Impact Factor
5.604
www.sjifactor.com

p-ISSN 2454-7409
e-ISSN 2582-5305

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र व
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद यांचा संयुक्त उपक्रम

वर्ष सहावे अंक तिसरा जानेवारी २०२१
Vol. 6 Issue 3
Jan. 2021
Regular Issue

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

MPSP

www.researchjournal.net.in
www.indiramahavidyalaya.com

Peer Reviewed Annual National Indexed Research Journal
in Marathi
Published as per UGC (India) Guidelines

मराठी भाषा, साहित्य, संस्कृती व अस्मिता जोपासणारे
मराठी विषयाचे प्राध्यापक, संशोधक आणि अभ्यासक यांच्या
संशोधनकार्याला चालना देणारे वार्षिक

Published By
DBMRC
INDIRA MAHAVIDYALAYA
KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (India)

Impact Factor 5.604

p-ISSN 2454-7409 e-ISSN 2582-5305

डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र आणि
संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद यांचा संयुक्त उपक्रम

मराठी प्राध्यापक संशोधन पत्रिका

(MPSP)

Peer Reviewed Annual National Research Journal as per UGC Guidelines
VOL 6 ISSUE 3 January 2021
वर्ष सहावे, अंक तिसरा, जानेवारी २०२१
URL https://www.indiramahavidyalaya.com/pdf_show.php?unum=604

मुख्य संपादक
डॉ. पवन मांडवकर
संस्थापक अध्यक्ष, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र
अध्यक्ष, सं.गा.बा. अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद तसेच प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब

Chief Editor
Dr. Pavan Mandavkar
Chairman, DBM Research Centre
President, Sant Gadge Baba Amravati Vidyapeeth Marathi Pradhyapak Parishad, Amravati
Address: Principal, Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra, India 445 401
E Mail: marathipradhyapak@gmail.com Mobile No: +91-9422867658

सहसंपादक व प्रकाशक
प्रा.डॉ.सौ. वीरा मांडवकर
संचालक, डॉ. भाऊ मांडवकर संशोधन केंद्र
इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१

Associate Editor & Publisher
Dr. Mrs. Veera Mandavkar
Director, DBM Research Centre
Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra, India 445 401
E Mail: veeramandavkar18@gmail.com Mobile No: +91-9403014885

संपादक मंडळ **Editorial Board**

डॉ. राजू आदे, प्रा. रेखा वाठ, डॉ. गणपत उरकुंदे, प्रा. नीलकंठ नरुले, प्रा. सरोज लखदिवे

1. **Dr. R.T. Ade,** Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: rajuade2512@gmail.com Mobile No.: +91-9422608715
2. **Prof. R.M. Wath,** Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: rekhawath23@gmail.com Mobile No.: +91-9422153353
3. **Dr. G.P. Urkunde,** Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: urkundeganpat@gmail.com Mobile No.: +91-9765034097
4. **Prof. N.V. Narule,** Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: narulenilkantha3@gmail.com Mobile No.: +91-9923909296
5. **Prof. S.Y. Lakhadive,** Address: Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal 445 401 (India)
E mail: saroj20lakhadive@gmail.com Mobile No.: +91-9420199479

अनुक्रमणिका

१	आंबेडकरवादी गझल : सर्जनसौंदर्याचे आकलन	डॉ. युवराज श्री. मानकर	५–८
२	संशोधन क्षेत्रातील स्थित्यंतरे : बदलता काळ	डॉ. मीनाक्षी सुरेश बऱ्हाटे	९–११
३	राजकवी भा. रा. तांबे यांचे प्रेम आणि महाप्रस्थान काव्य	डॉ. शरद जे. मेश्राम	१२–१५
४	शंकरराव खरात यांची कथा	प्रा. डॉ. कैलास वानखडे	१६–१९
५	त्र्यं. वि. सरदेशमुख : मानवी अस्तित्त्वाचा शोध घेणारा लेखक	प्रा. डॉ. विनोद राठोड	२०–२५
६	कुसुमाग्रजांचा प्रेमविषयक दृष्टिकोन	प्रा.डॉ. सविता माधवराव पवार	२६–२८
७	दलित कवयित्रींच्या कवितेतील आत्मभान	डॉ. प्रेमा लेकुरवाळे	२९–३३
८	महानुभावांचे पद्यवाङ्मय	प्रा. डॉ. मीना जुनघरे	३४–३९
९	आदिवासी साहित्यात आविष्कृत होणारे महत्त्वपूर्ण घटक :– (निसर्ग, यातूविद्या, कुलदैवतपूजा, श्रद्धा धर्मतत्त्वे इ.)	डॉ. अनीता अ. कांबळे	४०–४५
१०	नागनाथ कोत्तापल्ले यांच्या कथा साहित्यातील पृथगात्मता	डॉ. अशोक भक्ते	४६–५०
११	साहित्य प्रेरणा : संकल्पना व स्वरूप	प्रा.डॉ. नकुल जनार्दन धरमकर	५१–५४
१२	पर्यावरण संतुलन एक लोकचळवळ व्हावी	डॉ. रवींद्र मुरमाडे	५५–५७
१३	रवींद्रनाथ टागोरांची कविता	प्रा. डॉ. विठ्ठल जीवतोडे	५८–६२
१४	उच्च शिक्षणाच्या बदलत्या संकल्पनेत शिक्षकांची भूमिका	डॉ. सुवर्णा रा. गाडगे	६३–६६
१५	भारतीय भटक्या–विमुक्त जमातींचा इतिहास	डॉ. विजयकुमार खंदारे	६७–७०
१६	डॉ. बाबासाहेबांचे साहित्यविषयक विचार	प्रा. भारती दि. रत्नपारखी / चिमुरकर	७१–७३
१७	लोकसाहित्य व वर्तमानकाळ	प्रा. शरद वाघोळे	७४–७७
१८	कवयित्री बहिणाबाई चौधरी	प्रा. डॉ. प्रियदर्शनी वसंतराव देशमुख	७८–८१
१९	कोरोना आणि साहित्य	डॉ. सौ. वीरा मांडवकर	८२–८६

संशोधन क्षेत्रातील स्थित्यंतरे : बदलता काळ

डॉ. मीनाक्षी सुरेश बऱ्हाटे
मराठी विभाग, केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, क.जे. सोमैया परिसर, विद्याविहार, मुंबई -७७, महाराष्ट्र (India)
barhate2k@gmail.com भ्रमणध्वनी ९९६७०९५४५१

प्रास्ताविक :

संशोधन म्हणजे 'रिसर्च'अशा वेगवेगळ्या शब्दप्रयोगामुळे आपण सर्व परिचित आहेत. शुद्धतेने शोध घेतलेल्या नव्या जाणिवांचा वेध म्हणजे संशोधन होय. ज्यामध्ये नव्या विचार प्रणालीचा पुरस्कार अभिप्रेत असतो. संशोधन या शब्दप्रयोग साहित्याच्या अनेक कक्षा अधिक विस्तारित झाल्या आहेत. मूलतःसाहित्यामध्ये अनेक वैज्ञानिक शास्त्रांचा समावेश असतो.या सर्व नव्या विचार प्रणालीतून मराठी साहित्याच्या संशोधनाला सुरुवात होते. तेव्हा संशोधकाच्या मनामध्ये असंख्य प्रश्न निर्माण होतात. संशोधनाची प्रथम पायरी म्हणजे विषय निश्चिती होय. पण संशोधनासाठी कोणत्या स्वरूपाचा विषय निवडावा. त्यानुसार विषयाची मांडणी कशी करावी.या संदर्भात अनेक अडचणी येतात.या शंकाचा शोधात घेत असताना संशोधकांच्या मनामध्ये सतत प्रश्न निर्माण होत असतात. त्यावेळी यथोचित मार्गदर्शन होणे अत्यंत महत्त्वाचे असते.अभ्यास विषय निश्चित झाल्यानंतर कोणत्या प्रकारच्या संशोधन पद्धतीचा अवलंब करणार आहेत.हे प्रथमतः ठरवावे लागते. कारण साहित्याचे संशोधन आणि समीक्षा विचार हे दोन्ही वेगवेगळ्या बाबी आहेत. या दोन्ही विषयात गल्लत करता कामा नये.कारण संशोधन हे नाविन्यपूर्णतेचा शोध असतो. आपल्या अभ्यास विषय मर्यादा लक्षात घेऊन काही अवधान पाळावे लागतात.त्यामुळे आपण बरेच दोष स्थळे टाळू शकतो. या विचारप्रणालीतून आपले विचार ठामपणे व्यक्त होतात. यासाठी सूक्ष्म निरीक्षण व परीक्षणे करण्याचे धाडस करावे लागते.मुद्दाम वरील सर्व विषयावर प्रकाश टाकला आहे.कदाचित या विचारातून एक स्वतंत्र शैली आकारली जाऊ शकते.हा संशोधानासाठी खूप महत्त्वाचा विचार आहे.थोडक्यात असे काही निष्कर्ष हाती येतात. नव विचार धारेची संशोधन क्षेत्राला खूप गरज असते.

मराठी साहित्याच्या संदर्भात संशोधन करणाऱ्या व्यक्तीच्या मनामध्ये देखील विषय निश्चितीच्या वेळी बऱ्याच अडचणींना लढा द्यावा लागतो.या समस्यांमधून अनेक प्रश्न उद्भवतात. तेव्हा असंख्य प्रश्नांमधून व्यक्ती विचार करण्यास प्रवृत्त होतो. या प्रक्रियेतून डोळ्यासमोर काही उपविषय दृष्टीसमोर येतात.पण संशोधन तेवढ्यावर थांबत नाही. तर ही निरंतर ,अखंड चालणारी दीर्घकाळ अशी प्रक्रिया असल्याने ज्या विषयामध्ये आपणास संशोधन करणार आहोत .त्या प्रकारचा विषय निश्चिती मध्ये संशोधक हा गुरफटलेला असतो. ज्या अभ्यासामुळे पुढील काळातील त्याच्या ज्ञानाच्या दिशा अधिक दृढ होतात.असे अभ्यासक म्हणून ठाम मत आहे.

एका नव्या पर्वाचा शोध घेण्यासाठी संशोधकाला नेहमी तत्पर रहावे लागते. संशोधन करणाऱ्या व्यक्तीच्या मनामध्ये अडचणी येतात.तेव्हा त्यासाठी द्यावा लागणारा वेळ,अथक परिश्रमांच्या लढा, संशोधनासाठी निवडलेल्या विषयाचे रीतसर केलेले वर्गीकरण इत्यादि सर्व बाबी संशोधनाच्या पायऱ्या समजल्या जातात. म्हणून संशोधनाला प्रारंभ करण्याअगोदर विद्यापीठातील संशोधन विभागांमध्ये जाऊन यापूर्वी होऊन गेलेल्या विद्यापीठ स्तरीय निवडल्या गेलेल्या विषयाच्या यादीतील विषयाची नोंद वगळता आपल्याला योग्य वाटेल, असा विषय संशोधकाने निवडला पाहिजे. त्या विषयावर आजपर्यंत संशोधन झालेले नसावे. आजच्या काळाला ह्या विषयाची गरज लक्षात घेऊन त्या विषयाचे महत्त्व शोधणे हे देखील तितकेच महत्त्वाचे असते.नवीन विषयाचा विषयाचा अभ्यास साहित्याला अतिशय पोषक असा ठरतो.त्यामुळे संशोधकाने पूर्णतः नवीन अभ्यास विषयाची निवड केल्यास भावी आयुष्यातील संशोधकाची वाटचाल ही अधिक प्रेरक आणि अतिशय महत्त्वाची ची घटना मानावी लागेल. त्यामुळे विषय निश्चिती या घटनेला अधिक प्राधान्य दिले पाहिजे .

संशोधन हे मूलतः एक शास्त्रीय समीक्षा पद्धती असल्यामुळे यातील विचारधन ज्ञानावर आधारित तात्त्विक स्वरूपाचे लेखन असते.या विचार पद्धतींचा पुरस्कार करणारा जॉन ड्यूई या विचारवंताने काही महत्त्वाच्या पायऱ्या मानून संशोधन

पद्धतीचा अभ्यास केला आहे. त्यामधून मानवी मनाला पडणाऱ्या शंका आणि या शंकांचे निरसन होण्यासाठी संशोधक त्या विषयाचा पाठपुरावा घेतो असतो. हे त्या संशोधनातील नाविन्यपूर्ण शोधण्याचा पहिला पण लहानसा प्रयत्न पुढील अभ्यासकासाठी दिशा दर्शवण्यासाठी हा अनुभव खूप आवश्यक असतो. साधारणतः कोणताही अभ्यास पहिल्यांदा संशोधनाचा विषय निश्चित करण्यासाठी काही लहान लहान उपविषय शोधून आपल्या आवडीचा विषय ग्राह्य धरावा लागतो.त्यातून विषयाला प्राधान्य देऊन विषयाचे अनेक प्रकारे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे करता येते.

1. एखाद्या लेखकाच्या साहित्यकृतीवर केलेले संशोधन.
2. एखादा विशिष्ठ लेखक व्यक्ती आणि वाड्मय या गटात मोडणारे संशोधन
3. दोन विशिष्ट कालखंडातील निवडक साहित्य प्रकारांवर
4. निवडक साहित्य प्रकारांच्या कादंबरीवर देखील संशोधन करता येऊ शकते.
5. साहित्य प्रवाहातील विविध घटकांवर देखील आपण संशोधनाचा विषय करू शकतो.
6. मिडिया आणि संगणक, महाजाल,ऑनलाईन शिक्षण आणि शाळा, महाविद्यालय □

अशा अनेक माध्यमातून संशोधनाच्या कक्षा या अतिशय व्यापक असतात. या कल्पना प्रत्येक व्यक्तीच्या मनावर अवलंबून असतात. त्या व्यक्तीच्या आवडीचा प्रांत ती व्यक्ती निवडत असते.या निवडलेल्या प्रांतांमध्ये आपल्याला काय करता येऊ शकते. याचा शोध म्हणजे संशोधन असते. तर हा शोधाला जेव्हा प्रारंभ होतो तेव्हा मानवी मनाला असंख्य प्रश्न पडतात आणि ह्या प्रश्नांचे निरसन होण्यासाठी वेळोवेळी त्याला योग्य मार्ग मार्गदर्शक किंवा गाईडलाईन किंवा तज्ञांचे मत मिळणं अतिशय आवश्यक असते. या सर्व गोष्टी संशोधनाच्या स्वरूपाशी निगडित असतात.

अलीकडच्या कालखंडातील संशोधकांच्या संशोधन करण्याच्या वृत्तीमध्ये बदल झालेला दिसतो. हा काळानुरूप बदल या शोधनिबंधाचा प्रस्तुत विषय आहे. या विषयाकडे पदवी प्राप्तीसाठी केले संशोधन , असा हल्ली अभ्यास विषयाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण **,** विद्यापीठस्तरीय होणाऱ्या संशोधनाचा कल कमीत कमी वेळात साधता येणारे संशोधन म्हणून याकडे संशोधक मोठ्या प्रमाणात पाहताना दिसतो .अशा पळवाटा शोधल्या संशोधन पूर्णत्वाला जाऊ शकत नाही. संशोधन हे पदवी पुरते मर्यादित राहत नाही, तर पीएच.डी पदवी नंतर खऱ्या अर्थाने विचारांच्या कक्षा अधिक विस्तारित होतात. आपल्या अभिरुची मध्ये वेगवेगळ्या विषयाची आवड निर्माण होऊन नाविन्यपूर्ण तर शोधण्याचा प्रयत्न केला जातो .याला प्रारंभ त्या परिस्थितीला आपण संशोधन असे म्हणता येईल. या अभ्यास प्रक्रिया व्यक्तीच्या मरेपर्यंत निरंतर सुरु असते. तात्पर्य ,संशोधनाची प्रक्रिया ही सतत चालणारी प्रक्रिया आहे .हे आपणास मान्य करावे लागते. जेव्हा मानवी मनाला असंख्य प्रश्न भेडसावतात तेव्हा शोधण्याच्या प्रक्रियेतून जिज्ञासा निर्माण होऊन उच्चकोटीच्या आनंदाचा स्वानुभव प्राप्त होतो. हा अनुभव संशोधन कार्यासाठी अतिशय अवर्णनीय असतो .

आजच्या कालखंडातील संशोधकांची प्रवृत्ती आणि मार्गदर्शकांच्या नातेसंबंधातील काही प्रश्न विचार करण्यास भाग पडतात. कदाचित ह्या भूमिका लक्षात घेतल्यास अलीकडे संशोधक आणि मार्गदर्शकाच्या संख्येत भरपूर वाढ झाल्यामुळे दर्जेदार संशोधन होऊ शकत नाही .असा प्रश्न नेहमीच चर्चासत्रामध्ये उद्भवला जातो. आपल्या विषयाबद्दलची असलेली अनास्था मोठ्या प्रमाणात निदर्शनास येते .कदाचित पदवी प्राप्तीच्या उद्देशासाठी किंवा पदोन्नतीसाठी केलेल्या संशोधनात असे काही दोष स्थळे आढळतात. ही बाब टाळण्यासाठी काही विषयाची दक्षता घेतली पाहिजे. कारण संशोधनामुळे आपल्या ज्ञानाच्या कक्षा अधिक विस्तारित होतात. अनेक नवनवीन विषयाची माहिती आपणास संशोधकांना पुढे उपलब्ध करता येतात.साहित्यविश्वात बऱ्याच ज्ञानकक्षा आकारून येऊन त्या अंगाने अभ्यास क्षेत्र निर्माण होण्यास मदत होते , म्हणून संशोधन लेखनात आणि बारकाव्यांसह शोधण्यावर भर दिला पाहिजे. थोडक्यात यातून संशोधकाची चिकित्सक वृत्ती त्याच्या संशोधनाला त्याच्या पोतावर आधारित असते. अभ्यासात जेवढे आपले विचार प्रकल्प करणार तेवढे लेखन अधिक जोरदार धारदार आणि उत्कृष्ट होणार यात शंका राहत नाही.

समारोप :

संशोधन म्हणजे रिसर्च, अशा वेगवेगळ्या शब्दप्रयोगामुळे सार्वत्रिक ठिकाणी ओळखले जाते. पण हल्लीच्या काळामध्ये संशोधकांनी संशोधन करण्याच्या वृत्तीमध्ये बदल केला पाहिजे. विद्यापीठस्तरीय संशोधनामध्ये कमी वेळात

सांगता येणाऱ्या पळवाटा शोधल्या जातात .त्याला पण संशोधनाद्वारे सहज म्हणू शकत नाही .संशोधनाची प्रक्रिया ही सतत चालणारी शोध प्रक्रिया असते. जेव्हा आपण संशोधनाला सुरुवात करतो .तेव्हा असंख्य प्रश्न मनाला भेडसावत असतात .त्यातून संशोधनाला प्रारंभ होतो. शोध घेणे ही संशोधनाची प्रथम पायरी, विषय निश्चिती दुसरी पायरी मानली पाहिजे. पण विषय कोणत्या स्वरूपात आणि कशा ? कसा घ्यायचा शंका संशोधकांच्या मनामध्ये सतत असते. त्यावेळी यथोचित मार्गदर्शन होणे महत्त्वाचे असते .पण अलीकडे मार्गदर्शक आणि संशोधकांच्या संख्येत भरपूर वाढ झाल्यामुळे त्या पद्धतीने कसदारपणे संशोधन होताना दिसत नाही. या विषयाबद्दल असलेली अनास्था असल्यामुळे फक्त पदवी प्राप्तीसाठी किंवा प्राध्यापक क्षेत्रात पदोन्नतीसाठी संशोधन मोठ्या प्रमाणात पहिले जाते. खऱ्या अर्थाने संशोधन अधिक जिद्दीचे चिकाटीचे करावे. संशोधनामुळे आपल्या ज्ञानाच्या कक्षा अधिक विस्तारित होतात.त्या विषयाबद्दल अधिक माहिती मिळते. कोणत्याही ज्ञानशाखेत नव्या विषयांचा शोध लावण्यात हे काम जिकिरीचे असते. यासाठी अभ्यासाबद्दलची तत्वे वापरली जाणारी संशोधन पद्धती संशोधन लेखनात येणारी चिकित्सक वृत्ती या सर्वांवर आपल्या संशोधनाचा पोत अवलंबून असतो. संशोधनाच्या उत्पत्तीबद्दल विचार करताना संशोधन प्रक्रियेची मूळ शोधताना त्यांच्या अंगावर प्रकाश टाकणारे लेखन अत्यंत महत्त्वाचे म्हणावे लागेल .

निष्कर्ष :

1. संशोधनामध्ये नाविन्यपूर्ण शोधण्यावर भर दिला पाहिजे.
2. शोध घेताताना नवीन विषयाला प्राधान्य दिले तर साहित्याच्या अभिवृद्धीमध्ये मोलाची भर पडते.त्यामुळे ही बाब संशोधनासाठी अतिशय महत्त्वाची मानवी.
3. मूलतः संशोधन ही प्रक्रिया दीर्घ काळ चालणारी असल्याने सूक्ष्म निरीक्षणे ठोस पणे नमूद करावे.
4. अभ्यासकाच्या चिकित्सक वृत्तीवर संशोधनाचा पोत अवलंबून असतो.

संदर्भग्रंथ :

1) कऱ्हाडे सदा; संशोधन स्वरूप आणि पद्धती, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई.१९९७
2) कुलकर्णी वसंत विष्णू ; मराठी प्रबंध सूची , साहित्य प्रसार केंद्र ,नागपूर .प्रथमावृत्ती १९९१.
3) जोशी वसंत (संपा.) ; भाषा व साहित्य : संशोधन- खंड -१, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका , पुणे १९८२.
4) तत्रैव; भाषा व साहित्य : संशोधन- खंड -१, महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका , पुणे १९८५.
5) दावतर वसंत ; संहितासमीक्षा आणि पारिभाषिक संज्ञा, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृती मंडळ, मुंबई. प्रथमावृत्ती १९८७.
6) देशमुख उषा ; मराठी संशोधनविद्या, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे .प्रथमावृत्ती १९९४
7) तत्रैव ; साहित्य शोधणी ,नीहारा प्रकाशन ,पुणे .प्रथमावृत्ती १९८९.
8) संत, दु. का. ; शोधविज्ञानकोश, पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन १९८५
9) संत दु. का. ; संशोधन पध्दती : प्रक्रिया व अंतरंग, पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन

❖❖❖

ISSN-2395-7921

शिक्षारश्मिः

शिक्षाशास्त्रविभागीयवार्षिकशोधपत्रिका

2018

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मानितविश्वविद्यालयः)
भारतसर्वकारस्य मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयाधीनम्
क. जे. सोमैयासंस्कृतविद्यापीठम्, विद्याविहारः, मुम्बई-७७

Peer Reviewed Refereed Journal ISSN : 2395-7921

शिक्षारश्मिः

शिक्षाशास्त्रविभागीयवार्षिकशोधपत्रिका

(सन्दर्भिता मूल्याङ्किता च शोधपत्रिका)

Annual Research Journal of Department of Education

2017 - 18

ख्यातं राष्ट्रियसंस्कृतं सुमहितं संस्थानमद्याखिलं
वाणीवैभवमातनोति नितरां राष्ट्रे चतुर्दिग्भवम्।
तत्रासौ निजगौरवेण महता सारस्वतं भासयन्
सोमय्याभुवि भासते परिसरो विद्याविहारे स्थितः।।

संरक्षकः
आचार्यः परमेश्वरनारायणशास्त्री,
कुलपतिः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मा. वि.) नवदेहली

प्रधानसम्पादकः
आचार्यः सुदेशकुमारशर्मा
प्राचार्यः, क. जे. सोमैयासंस्कृतविद्यापीठम्, मुम्बई

सम्पादकाः
आचार्यः मदनमोहनझाः डॉ. वि. यस्. वि. भास्कररेड्डि डॉ. देवदत्तसरोदे

सह-सम्पादकाः
डॉ. कुमारः डॉ. विनोदकुमारशर्मा
डॉ. सुनीलकुमारशर्मा डॉ. सचिनकुमारः

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
(मानितविश्वविद्यालयः)
भारतसर्वकारस्य मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयाधीनम्
क. जे. सोमैयासंस्कृतविद्यापीठम्
विद्याविहारः (पूर्वम्) मुम्बई - 400077

विषयानुक्रमणिका

क्रं.सं	शोधपत्रस्य शीर्षकम्	लेखकः	पृष्टसंख्या
1.	उत्तरम्	प्रो. मदनमोहनझाः	01
2.	सङ्गणकसहकृतभाषाशिक्षणम्	डॉ. देवदत्तसरोदे	08
3.	सूचनाधिकारस्य जागरणे शिक्षायाः भूमिका	डॉ. वि. एस्. वि. भास्कररेड्डि	18
4.	भाषाशिक्षणे मूल्याङ्कनस्य नूतनविधयः	डॉ. विनोदकुमारशर्मा	25
5.	संस्कृतभाषाधिगमे भाषाप्रयोगशालायाः भूमिका	डॉ. सचिनकुमारः	31
6.	समासानामधिगमे रेखीयाभिक्रमस्योपयोगिता	डॉ. कुमारः	37
7.	भाषाशिक्षण में सूक्ष्मशिक्षण की उपयोगिता	डॉ. सुनीलकुमारशर्मा	43
8.	Language laboratory: An Innovative technique	Dr. Shweta Sood	51
9.	Significance of Evaluation and Assessment in Language proficiency	Dr. Leena	57
10.	Using Computers in Language Teaching	Dr. SubhashChander Meena	62
11.	How to enhance Sanskrit E-Learning by using Blog	Dr. Arti Sharma	65
12.	Creating Sanskrit Web pages by using Hypertext Markup Language	Ms. Vaishali Nivadunge	70
13.	संस्कृतशिक्षण में नवाचार : ई- अधिगम की भूमिका	डॉ. प्रेमसिंह सिकरवारः	75
14.	भाषाशिक्षणशास्त्रशिक्षणयोः नवाचाराः	डॉ. गणपति वि. हेगडे	82
15.	भाषाशिक्षणे मूल्याङ्कनस्य नूतनविधयः	डॉ. मनमोहनतिवारी	86
16.	भाषाशिक्षणे सूक्ष्मशिक्षणम्	डॉ. माधवदत्तपाण्डेयः	90
17.	भाषाशिक्षणे सङ्गणकयन्त्रम्	अलोकमण्डलः	94
18.	भाषाशिक्षणे मूल्याङ्कनस्य नूतनविधीनाम् आलोचनात्मकमध्ययनम्	पलाशमण्डलः	103
19.	भाषाशिक्षणे संङ्गणकस्य अनुप्रयोगः	जीतेन्द्रकुमारगुप्तः	108
20.	भाषाशिक्षणे मनोवैज्ञानिकसम्प्रत्ययानाम् अनुप्रयोगः	रामजियावनप्रजापतिः	111
21.	साकल्यशिक्षा साकल्यविद्यालयस्य च सम्प्रत्ययः संसाधनानि उपलब्धता च	मम्मटवर्गः	115

समासानामधिगमे रेखीयाभिक्रमस्योपयोगिता

✍ डॉ. कुमारः *

शिक्षैका सततमाजीवनं प्रचाल्यमाना विशिष्टा प्रक्रियेति सर्वेऽपि जानन्ति । पदमिदं शिक्ष् – विद्योपादाने इति धातोः निष्पन्नम् । अतः शाब्दिकमर्थमवलोकयामश्चेत् ज्ञायते यदस्यार्थः विद्यार्जनमिति । विद्यार्जनं जीवननिर्वहणविद्येति मे मतम् । केवलं शालायाः भित्तेरन्त उपाविश्य बालकेभ्यो यद्दीयते सैव विद्या न । अतः बहवः शिक्षाविद अभिप्रयन्ति यथा - आजीवनं सततं प्रचाल्यामाना, अन्तर्निहितशक्तीनां बहिरानयनप्रक्रिया, अर्थाद् यत्र कुत्रापि यथाकथञ्चित्सुखमयजीवननिर्वहणाय अपेक्षितस्य ज्ञानस्य सम्पादनात्मिका प्रक्रिया शिक्षा इति ।

अस्मिन्नेवार्थे आङ्ग्लभाषायां Education इति पदं प्रयुज्यते, यस्यार्थो भवति - A lifelong continuous process of gaining knowledge or all-round development of a child. Education इति पदस्याप्यर्थः - 1. to lead out 2. to extract out and 3. to bring forth इत्यादि। परन्त्वेतस्य पदस्य समानार्थकत्वेन प्रयुज्यमानानीतराणि पदानि सन्ति यथा- शिक्षणम्(Teaching), अधिगमः (Learning), प्रशिक्षणम् (Training), अध्ययनम् (Study), विद्या(Knowledge), अनुदेशनम् (Instruction)। प्रायः इमानि पदानि सर्वाण्यपि समानार्थकानि वा न वेति सन्देहो जायते । सति सन्देहे किञ्चिद्विमर्शं प्रस्तौमि ।

वस्तुतः इमानि पदानि प्रायः समानार्थे प्रयुज्यन्ते लोके । परं सूक्ष्मभेदः वर्तते एवेति मे मतिः । शिक्षा नाम एका प्रक्रिया, मानवः सुखमयजीवननिर्वहणाय विद्यार्जनाय च स्वजीवने यामाश्रित्य सदा यतमानो भवति । जीवननिर्वहणज्ञानसम्पादनप्रक्रिया अर्थाज्जीवनानुभवप्राप्तेः प्रक्रिया इति स्पष्टम् ।

शिक्षणमपि विद्यार्जनस्य प्रक्रिया । परमत्र शिक्ष- धातोः कर्मण्यर्थे ल्युट् प्रत्यये रूपम् । अतः शिक्षणे कश्चित्प्रेरकः अर्थात् शिक्षकः भवति । शिक्षकस्य दायित्वपूर्णक्रियामेव शिक्षणमिति वदामः । Teaching - The act, practice, or profession of a Teacher. आधुनिककालेऽस्मिन्शिक्षकः इत्युक्ते सम्यग्रूपेण सनिर्देशं प्रकाशिता पाठ्यपुस्तकादिशिक्षणसामग्र्यपि भवितुमर्हति। शिक्षणमित्यस्य परिभाषाः अपि सन्ति । यथोक्तं स्मिथमहाशयेन –शिक्षणं नाम शैक्षिकक्रियाणां सा व्यवस्था भवति, या अधिगमं प्राप्तुं प्रेरयति इति ।

अधिगमः इत्यस्यार्थन्तु जीवनेऽभ्यासेनानुभवेन प्रशिक्षणेन वा अपेक्षितव्यवहारस्य स्थिरपरिवर्तनेन व्यक्तेः व्यवहारे दृश्यमानक्रियाकलापानां योगः इति वक्तुं शक्नुमः। जीविनः प्रतिक्षणं नूतनं विषयमधिगच्छन्ति । परं तस्य ज्ञानेन स्वीयव्यवहरे स्थिरं परिवर्तनमानयति चेदेव अधिगमो जातः इत्युच्यते । तत्रापि अनपेक्षितव्यवहाराः न स्युः । सापेक्षसर्वाङ्गीणविकासः एव अधिगमः ।

* सविदाध्यापकः, शिक्षाशास्त्रविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, (मा.वि) मुम्बई परिसरः।

प्रशिक्षणमिति पदं पुनः विशिष्टमेव । प्रशिक्षणं तावत् शिक्षार्थिनां सज्जीकरणलक्ष्यसाधिका प्रक्रिया, यस्यां क्षमता-वर्धनाद्यनेकप्रायोगिककार्याणां विशिष्टज्ञानस्य, कौशलस्य, सामर्थ्यस्य च सम्पादनं भवति । अर्थाद् अर्जितस्य ज्ञानस्य सम्प्रेषणाय विविधोपायानां प्रदर्शनप्रक्रिया प्रशिक्षणम् । Training is teaching or developing in oneself or others, any skill and knowledge that relate to specific useful competencies. Training has specific goals of improving one's capability, capacity, productivity and performance.

एवं रूपेण उपर्युक्तं प्रत्येकमपि पदं सूक्ष्मतया भिन्नार्थं बिभर्ति । तथाऽपि तत्र सर्वाऽपि प्रक्रिया प्रायः समाना एव । सर्वत्र सर्वाङ्गीणविकासप्रक्रिया एव प्रचलति । अत एव बहुभिः समानार्थकत्वेन कदाचित् प्रयोगः क्रियते । परन्तु अस्यां प्रक्रियायां भाषां विना न किञ्चित्कार्यं सुलभं स्यात् । अतः शिक्षणप्रक्रियायां भाषायाः विशिष्टं स्थानं प्राकल्पि ।

भाष्यते अनेन (माध्यमेन), भाषणाद्भाषा, अभिप्रायविचारादीनां व्यक्तीकरणमाध्यमः भाषा इत्यादयः ना नाव्युत्पत्त्यर्थाः, भाष् व्यक्तायां वाचि इत्यस्माद्धातोः स्त्रियां निष्पन्नस्य भाषा इति पदस्य वर्तन्ते । ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती इति अमरकोशे भाषापदस्य समानार्थकपदानि प्रयुक्तानि । यद्येवमर्थः तर्हि अनेके ध्वनयः(अर्थाद्वर्णाः) अभिप्रायप्रकटने उत्पाद्यन्ते । तेषां विभिन्नध्वनीनां समूहः एव भाषा । अतः सामान्यतो मानवः स्वाभिप्रायान्विचारादींश्च व्यक्तीकर्तुमुपयुज्यमानमाध्यम एव भाषा इति वक्तुं शक्नुमः । Language is a medium, which man use to express different feelings, opinions and thoughts etc. अस्मिन्नर्थे आङ्ग्लभाषायां विद्यमानं Language इति पदं लाटीनभाषायाः Lingua इति शब्दान्निष्पन्नम् । Lingua नाम जिह्वा (रसनम्) इत्यर्थः । विश्वस्मिन्विविधाः भाषाः दरीदृश्यन्ते । तासु सर्वप्राचीना शुद्धा स्पष्टा श्रेष्ठा देवभाषेतिकीर्तिता संस्कृतभाषा । भाषासु मुख्या मधुरा दिव्या गीर्वाणभारती इति सूक्तिः संस्कृतभाषायाः वैशिष्ट्यं वर्णयति । विश्वस्मिन्विद्यमानास्वेव सर्वासु भाषासु संस्कृतस्य व्याकरणं व्यवस्थितं क्रमबद्धतया अधिगन्तुं योग्यञ्च वर्तते । संस्कृतव्याकरणमिति श्रवणेन निपाताः, तिङन्तानि, सुबन्तानि, तद्धितान्तानि. कृदन्तानि, कारकाणि, समासाः इत्यादयोः नैके विषयाः झटिति स्मृतिपथमायान्ति।

वर्णसमूहैः पदानि निर्मितानि भवन्ति, चेत्तेषां पदानां समूहेन समस्तपदानि वाक्यानि वा रचितानि भवन्ति । विवक्षोः सङ्कल्पितार्थानुगुणं पदानि संयुज्यैकपदीभूत्वा वाक्यरचनायां प्रयुक्तानि भवन्ति। पदानां तादृशैकपदीभवनमेव समासः, समसनं समासः, अनेकस्य पदस्य एकपदीभवनं सङ्क्षेपीकरणं वा समासः इत्यादयः स्पष्टार्थाः समासः इति पदस्य वर्तन्ते । भाषायां समासानां विशिष्टं स्थानं प्राकल्पिशास्त्रज्ञैः ।

तत्र प्राक्कडारात्समासः(अ. सू. सं. –२/१/३) इति सूत्रेण समाससंज्ञा विधीयते । कडाराः कर्मधारये (अ. सू. सं. – २/२/३८) इत्यतः प्राक्समासः इत्यधिक्रियते इति सूत्रार्थः । सहसुपा(अ. सू. सं. – २/१/४)

इत्यनेन सूत्रेण समासः सुबन्तानामेव भवतीति स्पष्टम् । अतः अर्थानुगुणम् अनेकस्य सुबन्तस्य योगेनैव एकपदीभवनमेव समासः इति वक्तुं शक्नुमः । अर्थस्पष्टीकरणाय पदानां विच्छेदं यत्कुर्मः तस्य विग्रहः / विग्रहवाक्यमित्युच्यते । विग्रहभेदाद्यंशानाधृत्य विभिन्नप्रकारकसमासाः व्याकरणशास्त्रे दर्शितास्सन्ति। तत्र प्रधानतया चत्वारः प्रकाराः भवन्ति। यथा – तत्पुरुषः, बहुव्रीहिः, द्वन्द्वः, अव्ययीभावश्च। एतादृशसमासादि व्याकारणांशानां बोधनाय विविधाः विधयः उपायाश्च बहोः कालात्प्रचलन्त्येव। तेषु परम्परागता आधुनिकाश्च इति विभागं कर्तुं शक्नुमः।

परम्परागतपद्धत्यनुसारं व्याकरणबोधनस्य विधयः –

१. प्रतिपदपाठविधिः। २. सूत्रविधिः।
३. वार्तिकपद्धतिः। ४. भाष्यविधिः (वाकोवाक्यपद्धतिः)।
५. काशिकाविधिः (अष्टाध्यायीपद्धतिः) ६. कौमुदीविधिः (प्रक्रियापद्धतिः)।
७. पद्यपद्धतिः। ८. काव्यविधिः।

एवंरीत्या समासः इति विशिष्टव्याकरणविषयस्य बोधनाय अनेके विद्वांसः एतान्विधीन् प्रादर्शयन् । कमप्येकं विधिमाश्रित्य कदाचिन्मिश्रितविधीन् आश्रित्य वा गुरुः शिष्यमुपाविश्य बोधयति स्म । विशेषतः प्राचीनकाले व्याकरणं बोधयितुमधिकतया काशिकाविधिमाश्रितवन्तः। परन्त्वाधुनिकाः इदानीमधिकतया कौमुदीविधिमनुसरन्ति । आधुनिकाः शिक्षाशास्त्रिणस्तेषु प्राचीनविधिषु मनोवैज्ञानिकांशानां न्यूनता वर्तत इति विनूतनविधीनाम् अन्वेषणमकार्षुः ।

व्याकरणशिक्षणे आधुनिकविधयः –

1. प्रत्यक्षविधिः। २. आगमनविधिः।
३. ह्युरिष्टिक्विधिः। ४. आगमननिगमनविधिः।
५. प्रायोजनविधिः। ६. शिबिरविधिः।
७. भण्डारकरविधिः। ८. समस्यासमधानविधिः।
९. अनौपचारिकविधिः। १०. निदर्शनविधिः।
११. सङ्गणकसहकृतविधिः। १२. अभिक्रमिताधिगमः।

तेषु विनूतनविधिष्वन्यतमोऽयम् अभिक्रमिताधिगमः अथवा अभिक्रमितानुदेशनम् । अभिक्रमितः इति शब्दस्य क्रमबद्धः योजनाबद्धः वेत्यर्थः । क्रमबद्धरीत्या सोपानानुगुणं विषयप्रतिपादनप्रक्रियैव अभिक्रमिताधिगमः । सर्वेषां लक्ष्यं भवति शिक्षकाणां छात्राः अधिगमं प्राप्नुयुरिति । अधिगमो नाम स्थिरं व्यवहारपरिवर्तनमित्यतः बोधितांशः छात्राणां मनसि स्थिरो जायेत । अत एव विभिन्नोपायैः बोधनं क्रियते । तत्रायं विधिः शिक्षणम् अनुदेशनं वा भवति अभिक्रमिताधिगमः । अत्र विशेषतः स्वाध्यायः एव प्रचलति।

अभिक्रमितानुदेशनं पाठ्यं / पाठसामग्रीं विद्यार्थिनां पुरतः सोपानानुगुणम् अत्यन्तसामान्यभाषया विश्लिष्य लघु-लघुघटकेषु विभज्योपस्थापयति । तस्याः सामग्र्याः सहायेन छात्राः अधिगमं प्राप्नुवन्ति । प्रक्रियेयं मनोवैज्ञानिकी, छात्रनिष्ठा, क्रियाशीला, छात्रेषु आत्मविश्वाससम्पादिका च भवति । अस्य प्रधानतया त्रयः प्रकाराः सन्ति । यथा –

१. रेखीयाभिक्रमः (Linear Programme)

२. शाखीयाभिक्रमः (Branching Programme)

३. अवरोह्याभिक्रमः (Methetics Programme)

मनोवैज्ञानिकस्य बी.एफ्.स्किन्नर महोदयस्य सक्रियनिबन्धनम् (Operant Conditioning) इति सिद्धान्तमाधारीकृत्यरेखीयाभिक्रमः(Linear Programme) आविष्कृतः। सः महोदयः कपोतानामुपरिप्रयोगं कृत्वा सिद्धान्तममुं प्रत्यपादयत्स्वकीये Science of Learning and Art of Teaching इति लेखे।

रेखीयाभिक्रमस्य स्वरूपम् -

रेखीयाभिक्रमे बोधनांशः लघुघटकेषु (खण्डेषु) सोपानानुगुणं प्रतिपाद्यते । प्रतिखण्डं नूतनविषयज्ञानम्, अभ्यासः, प्रश्नाः, समाधानानि च भवन्ति । अभ्यासं कृत्वा प्रदत्तान्प्रश्नानुत्तीर्य अग्रिमखण्डं प्रतिगम्यते । यदि प्रश्नानामुत्तरं न प्राप्यते तर्हि विशिष्टशैल्या प्रदत्तान्युत्तराणि दृष्ट्वा अभिप्रेरणयाग्रिमखण्डं प्रति गम्यते । अत्र समाधानाधारणेन अधिगमस्तरः परिशील्यते । अस्मिन्मुख्यतया बहुरूपधाराः (Frames) भवन्ति । प्रत्येकस्यां रूपधारायां त्रयः अंशाः प्रधानतया भवन्ति । यथा– १. प्रेरकम् (उद्दीपनम्) २.प्रतिक्रिया (क्रियाः) ३.प्रतिपुष्टिः(पुनर्बलनम्) इति । अतः आधुनिकाः शास्त्रज्ञाः व्यचिन्तयन्यत्कठिनमिति मन्यमानस्य व्याकरणस्याध्ययनाय रेखीयाभिक्रमः समीचीनः सूक्तश्चविधिः स्यादिति । प्रायोगिकरीत्या विधिममुं प्रयुज्य समासानामधिगमः कथं जायते इति दिद्रक्षया विषयोऽयं चितो मया।

अत्र समासबोधनाय सरलयाभाषया माध्यमिकस्तरीयच्छात्राणां कृते बहुरूपधारा (Frames) रचिताः । सर्वप्रथमं प्रस्तुतविषयस्य परिचयः प्रदायि । अनन्तरमभ्यासकार्यार्थं कानिचन उदाहरणानि प्रदर्शितानि । पूर्वं कृतमभ्यासमाधारीकृत्य केचन प्रश्नाः अधिगमपरीक्षणाय प्रदत्ताः । छात्राः स्वाध्यायेन सर्वमपि विषयं पठित्वा अवगन्तुं प्रायतन्त । तदनु प्रदत्तान्प्रश्नान्समाधातुं स्वकौशलप्रदर्शनमकुर्वन् । प्रत्येकं प्रश्नस्य निर्दिष्टं स्पष्टमुत्तरमासीत् । तत्प्राप्तये प्रयासे कृतेऽपि न प्राप्यते चेत्, मया तिर्यग्रूपेण प्रदत्तान्युत्तराणि दृष्ट्वा समाधायाग्रिमखण्डं प्रत्यगच्छन् । एवमेव समामासानां स्वाध्यायेन बहवः छात्राः अधिगमं प्राप्तवन्तः। उदाहरणार्थमत्रैका रूपधारा चित्रमाध्यमेन प्रदर्श्यते । यथा –

रूपधारा (Frame)

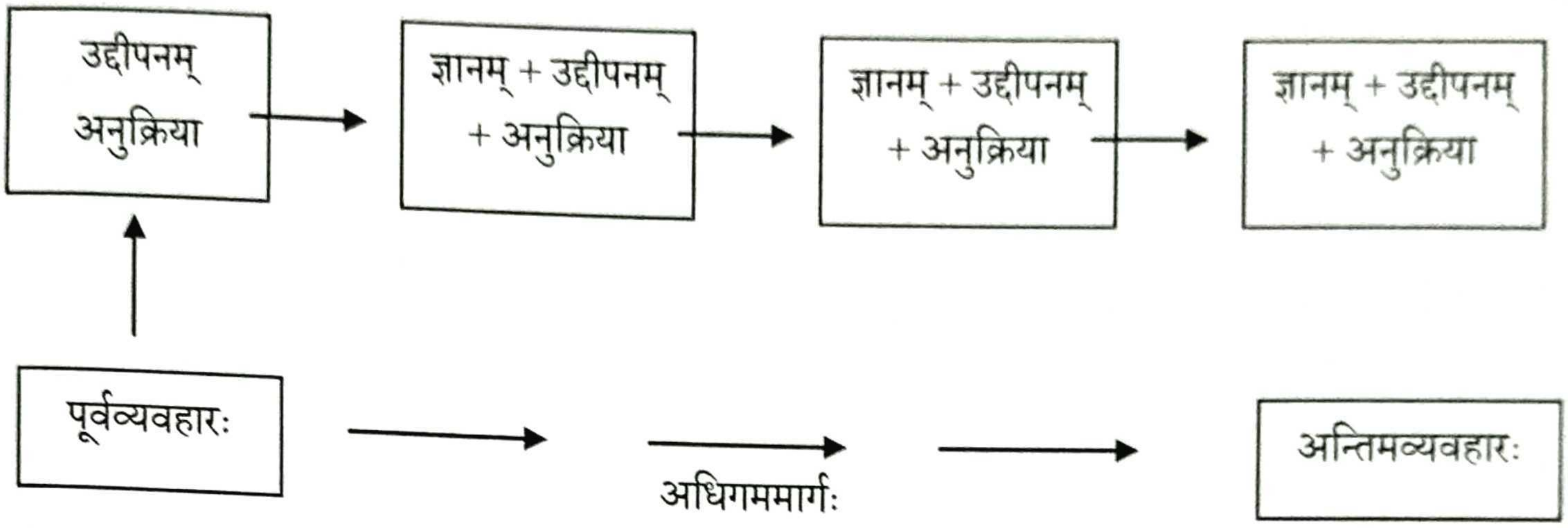

समासाधिगमरूपधारा

प्रस्तावनाखण्डः (Introductory Frame)

परिचयः –

वयं संस्कृतभाषायां वाक्यप्रयोगसन्दर्भे अनेकानि पदानि वदामः । वाक्यं नाम अर्थानुगुणं क्रमानुसारं योजितानां पदानां समूहः । वाक्ये कदाचित् एकीभूतानि (समस्तानि) अथवा पृथक् पृथक् प्रयुक्तानि पदानि भवन्ति । अधोदत्तानि उदाहरणानि पश्यन्तु ।

१. गङ्गा – जलम् २. वृक्ष - मूलम् ३. माता-पितरौ ४. राज-पुरुषः

* उपर्युक्तानि पदानि प्रयुज्य वाक्यं रचयामः –

१. गङ्गाजलं पवित्रं भवति । २. वृक्षमूलं छायायुक्तं भवति ।
३. मातापितरौ प्रत्यक्षतया देवौ स्तः । ४. राजपुरुषः सन्देशम् आनयति ।

* एतानि पदानि अर्थानुगुणं सविभक्तिकं पृथक् कृत्वा वाक्यं रचयामः ।

१. गङ्गायाः जलं पवित्रं भवति । २. वृक्षस्य मूलं छायायुक्तं भवति ।
३. माता च पिता च प्रत्यक्षतया देवौ स्तः । ४. राज्ञः पुरुषः सन्देशम् आनयति ।

* एवं पृथक् कृतानि पदानि संयोज्य एकमेव (समस्तं) पदं कुर्मः ।

१. गङ्गायाः जलम् = गङ्गाजलम् २. वृक्षस्य मूलम् = वृक्षमूलम्
३. माता च पिता च = मातापितरौ ४. राज्ञः पुरुषः = राजपुरुषः

अभ्यासः –

प्रश्नः – अधो दत्तानि समस्तपदानि पृथक् कृत्वा रिक्तस्थाने लिखत । (यद्युत्तरं न प्राप्यते तर्हि निर्देशं दृष्ट्वा सम्यक् ज्ञात्वाग्रिमखण्डं गच्छन्तु)

१. यमुनाजलम् = ______________________

२. राजपुत्रः = ______________________

३. पार्वतीपरमेश्वरौ = ______________________

४. विद्यापीठम् = ______________________

निष्कर्षः –

अत्र केवलं परिचयात्मकः को नाम समासः ? इति प्रस्तावनां कर्तुम् उदाहरणरूपेण प्रस्तावनाखण्डः प्रादर्शि । एवं रीत्या प्रत्येकं समासस्य एकैकः खण्डः भवति । सर्वेषां समासानां रूपधारां निर्माय स्वाध्यायं कारयित्वा सुलभतया छात्रान् बोधयितुं शक्नुमः । अवश्यमेव एतादृशी स्वाध्यायसामग्री छात्राणामुपरि प्रभावं जनयति । अधिगमप्रक्रियापि मनोवैज्ञानिकरीत्या सक्रिया च भवति । प्रायोगिकरीत्यापि समासबोधने रेखीयाभिक्रमविधिरयं सफलः उद्देश्यसाधकश्च इति निष्कर्षरूपेण वदामः । एवमनेकेषां व्याकरणांशानां बोधने अभिक्रमिताधिगमः नितरां सहकारीति वक्तुं शक्नुमः।

अनुशीलितग्रन्थाः –

१. वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, सम्पादकः-शास्त्रीगोपालःनेने, चौखम्बाअमरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी।

२. समासः, विद्वान्महाबलेश्वरभट्टः, संस्कृतभारती, बेङ्गलूरु।

३. संस्कृतशिक्षणं नूतनप्रवृत्तयश्च, डा. च. ल. न. शर्मा, डा. फतेहसिंहः, भारतमुद्राप्रकाशनम्, केरलम्।

४. शैक्षिकप्रविधिः, डा. रमाकान्तमिश्रः, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी।

५. शैक्षिकतकनिकी एवं प्रबन्ध, जे. सी. अगरवाल, विनोदपुस्तकमन्दिर, आगरा।

६. रेखीयाभिक्रमिताधारितसमासाधिगमः, डा. कुमारः, चारुलप्रकाशनम्, नागपुरम्, महाराष्ट्रम्।

शिक्षाशास्त्रविभागीयप्रथमवर्षस्य छात्राः

षष्ठोऽङ्कः, 2018-19

ISSN 2395-7921

शिक्षारश्मिः

समीक्षिता मूल्याङ्किता च वार्षिकशोधपत्रिका

A Peer Reviewed Refereed Annual Research Journal

प्रधानसम्पादकः

प्रो. सुदेशकुमारशर्म्मा

सम्पादकः

डा. देवदत्तसरोदे

शिक्षाशास्त्रविभागः

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्

(मानितविश्वविद्यालयः)

क.जे. सोमैयासंस्कृतविद्यापीठम्

विद्याविहारः, मुम्बई - 77

Scanned with OKEN Scanner

प्रो. सुदेशशर्मा
प्राचार्यः

डा. देवदत्तसरोदे
विभागाध्यक्षः

डा. वि.एस्.वि. भास्कररेड्डी

डा. कुमारः

डा. विनोदकुमारशर्मा

डा. सचिनकुमारः

डा. मनीषकुमारचाण्डकः

डा. जितेन्द्रकुमाररायगुरुः

Scanned with OKEN Scanner

Peer Reviewed Refereed Journal ISSN : 2395-7921

शिक्षारश्मि:

शिक्षाशास्त्रविभागीयवार्षिकशोधपत्त्रिका

Annual Research Journal of Department of Education

(समीक्षिता मूल्याङ्किता च शोधपत्त्रिका)

2018 - 19

ख्यातं राष्ट्रियसंस्कृतं सुमहितं संस्थानमद्याखिलं
वाणीवैभवमातनोति नितरां राष्ट्रे चतुर्दिग्भवम्।
तत्रासौ निजगौरवेण महता सारस्वतं भासयन्
सोमय्याभुवि भासते परिसरो विद्याविहारे स्थित:।।

संरक्षक:
आचार्य: परमेश्वरनारायणशास्त्री
कुलपति:, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मा. वि.) नवदेहली

प्रधानसम्पादक:
आचार्य: सुदेशकुमारशर्म्मा
प्राचार्य:, क. जे. सोमैयासंस्कृतविद्यापीठम्, मुम्बई

सम्पादक:
डॉ. देवदत्तसरोदे

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
भारतसर्वकारस्य मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयाधीनम्
(मानितविश्वविद्यालय:)
क. जे. सोमैयासंस्कृतविद्यापीठम्
विद्याविहार: (पूर्वम्) मुम्बई - 400077

Scanned with OKEN Scanner

पत्रिकानाम	:	शिक्षारश्मि: (शिक्षाशास्त्रविभागीयवार्षिकशोधपत्रिका)
प्रकाशक:	:	शिक्षाशास्त्रविभाग:, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मा. वि.), मुम्बई - 77
© प्रतिलिप्यधिकार:	:	प्रकाशकाधीन:
ISSN	:	2395-7921
संरक्षक:	:	आचार्य: परमेश्वरनारायणशास्त्री, कुलपति:
प्रधानसम्पादक:	:	आचार्य: सुदेशकुमारशर्मा, प्राचार्य:
सम्पादक:	:	डॉ. देवदत्तसरोदे, विभागाध्यक्ष:
सम्पादकमण्डलम्	:	डॉ. वि. एस्. वि. भास्कररेड्डि डॉ. कुमार: डॉ. विनोदकुमारशर्मा डॉ. सचिनकुमार: डॉ. मनिष चाण्डक: डॉ. जितेन्द्रकुमाररायगुरु:

मूल्याङ्कनकर्तृमण्डलम्

- **प्रो. प्रकाशचन्द्र:**
  प्राचार्यचर:, क.जे. सोमैयासंस्कृतविद्यापीठम्, मुम्बई
- **प्रो. सुदेशकुमारशर्म्मा**
  प्राचार्य:, क.जे. सोमैयासंस्कृतविद्यापीठम्, मुम्बई
- **प्रो. बोधकुमारझा**
  विभागाध्यक्ष:, व्याकरणविभाग:,
  क.जे. सोमैयासंस्कृतविद्यापीठम्, मुम्बई
- **डॉ. मुरलीकृष्ण:**
  सहायकाचार्य:, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

पुनर्वीक्षकमण्डलम्

- **प्रो. एन. एन. जोशी**
  आचार्यचर:, क.जे. सोमैयाकलावाणिज्यमहाविद्यालय:, मुम्बई
- **प्रो. लोकमान्यमिश्र:**
  विभागाध्यक्ष:, शिक्षाविभाग:, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मा.वि.)
  लखनऊपरिसर:, लखनऊ
- **प्रो. प्रह्लादजोशी**
  विभागाध्यक्ष:, शिक्षाविभाग:, आर्. एस्. वि.पि., तिरुपति:
- **प्रो. जयकृष्णन्**
  आचार्य:, शिक्षाविभाग:,
  श्रीलालबहादुरशास्त्रीसंस्कृतविद्यापीठम्, नवदेहली

प्रकाशनवर्षम्	:	2019
अनुकृतय:	:	200
मुखचित्रविन्यास:	:	डॉ. जितेन्द्रकुमाररायगुरु:
अवधातव्यम्	:	शोधपत्रिकायाममुष्यां प्रकाशितशोधपत्राणां मौलिकत्वस्य तत्र प्रतिपादित-विचारस्य च कृते समग्रमुत्तरदायित्वं शोधपत्रलेखकानामेव भविष्यति, न वा सम्पादकस्य न च प्रकाशकस्य भविष्यतीति विज्ञाप्यते।
मुद्रणम्	:	RANK PRINTERS, MULUND (W), MUMBAI

Scanned with OKEN Scanner

सम्पादकीयम्

अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य ददितारः स्याम।
सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः॥ यजुर्वेद 7.14

'**सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा**' इति अध्वर्युवेदस्य आर्षोक्त्या भारतीया संस्कृतिः विश्वजनैः वरणीया सेवनीया च विद्यते। सेयं भारतीया संस्कृतिः विश्वजनीना परममहनीया पुराकालात् परमश्रद्धास्थानं बिभ्राणा विलसति। एतस्याः संस्कृतेः आधारभूता संस्कृतभाषा विद्यते। सैषा संस्कृतभाषा भारतस्य प्रतिष्ठाऽपि अस्ति। तथा चोक्तम् -"**भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा**"।

विश्वस्मिन् विश्वेऽनिशं संस्कृतस्य संस्कृतशास्त्राणाञ्च ज्ञानं विज्ञानञ्च विकचीकर्तुं **राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानं** संस्कृतजगति उदयाचलारूढो भानुरिव भृशं भ्राजते । अस्यैव द्वादशसु परिसरेष्वन्यतमः परिसरः मुम्बानगर्यां **राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, क.जे. सोमैया संस्कृतविद्यापीठमि**त्याख्यया प्रथितयशस्कोऽयं वेविद्यते । अत्र साहित्यम्, व्याकरणम्, ज्योतिषम्, शिक्षाशास्त्रम्, मुक्तस्वाध्यायकेन्द्रमिति विभागपञ्चकं विलसति । इह शिक्षाशास्त्रविभागे वर्षद्वयस्य शिक्षाशास्त्रिपाठ्यक्रमे ९७ छात्राः अधीयानाः सन्ति । संस्कृतशिक्षणं शास्त्रशिक्षणं कथं विधेयम्? एतदर्थं शिक्षाशास्त्रविभागः प्राचीनाधुनिकरीतिं समासाद्य शिक्षणम्, अनुसन्धानं , प्रकाशनम् इत्येतत् कार्यत्रयम् अनुतिष्ठति। तत्र प्रकाशनकार्ये **शिक्षारश्मिः** इति वार्षिकी शोधपत्रिका आङ्ग्लहिन्दीसंस्कृतमिति तिसृभिः भाषाभिः भूषिता शिक्षाशास्त्रज्ञानसुषमामाविष्कुर्वती विलसति इति विदितचरमेव प्रेक्षावतां शेमुषीजुषाम्।

शिक्षाशास्त्रमित्युच्यमाने तत्र का नु खलु शिक्षेति स्वाभाविकी जिज्ञासा जागर्त्येव। प्रकृतप्रसङ्गे शिक्षा नाम मानवस्य सर्वाङ्गीणविकासः इति आमनन्ति शिक्षाविपश्चिद्वराः । शीलनिर्माणमेव शिक्षा इति अपरे शिक्षाविदः, उत्तमव्यक्तित्वनिर्माणमेव शिक्षा इति केचित्। उत्तमव्यक्तित्वस्य मूलं कारणं भवति तदीयजनस्य शीलम्। अत एव **सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम्**' इति शीलं परमभूषणत्वेन परिकीर्तितं भर्तृहरिणा नीतिशतके । शिक्षामुखेन शीलं, व्यक्तित्वञ्च संवर्धयितुं शिक्षणकर्मणि मनोवैज्ञानिकप्राविधिकतत्त्वानाम् आलम्बनं नितान्तमपेक्षितम्, अतः सर्वमेतत् मनसि निधाय अमुमेव विषयं केन्द्रीकृत्य देशस्य दिग्दिगन्तरालेषु निवसतां शिक्षाशास्त्रनदीष्णानां संस्कृतशास्त्रसारस्वतसमाराधनतत्पराणां विदुषां नैके शोधलेखाः समधिगताःसन्ति। एतान् सर्वान् महता प्रयत्नेन सुचारुतया सम्पाद्य प्रज्ञाप्रसूतैर्लेखनैर्गुणवतीयं **शिक्षारश्मि**रित्याख्या शोधपत्रिका प्रतिवत्सरमिव अस्मिन् हायनेऽपि प्राकाश्यन्नीयते इति अमन्दमानन्दमनुभवामो वयम् । अत्र विद्यमानं शिक्षाशास्त्रविषयवैविध्यं, भाषावैविध्यं च नूनम् अभिज्ञशास्त्राधिजिगासूनां मनांसि प्रसह्य आवर्जयति इत्यत्र नास्त्यल्पीयान् अपि आरेकः । पत्रिकायामस्यां नैकशास्त्रकोविदैः आचार्यैः, शिक्षाशास्त्रिभिः, शोधच्छात्रैः, छात्राध्यापकैः प्रयत्नेन लिखिताः शिक्षासम्बद्धाः लेखाः प्रकाश्यमानाः सन्ति । प्रयत्नोऽयं कियत्साफल्यमञ्चतीति अथोत्तरं व्यक्तीकर्तुं विद्वद्धौरेया एव प्रमाणम् ।

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् इति मानितविश्वविद्यालयस्य वदान्यैः कुलपतिवर्यैः मान्यैः **परमेश्वरनारायणशास्त्रिभिः** प्रदत्ताशीर्वचनैः, अन्यैः आचार्यैः रातैः शुभाशंसवचोभिः अभिप्रेरणाभिः प्रचोदिताः वयं हर्षातिरेकमनुभवामः ।

परिसरस्य प्राचार्याः **सुदेशकुमारशर्ममहोदयाः**, काले काले समुपदिशन्तः, साहाय्यं कुर्वाणाः जटिलमेतत्कार्यं सरलमकार्षुः। विभागीयाध्यापकाः, छात्राः, कर्मचारिणश्च महता प्रयत्नेन पत्रिकासम्पादनप्रकाशननियोगमिमं द्राक् पूर्णतामनैषुः , अतः सर्वेभ्यः कार्तज्ञ्यवचांसि वितीर्य विरम्यते विस्तरात् ।

डा.देवदत्तसरोदे

Scanned with OKEN Scanner

विषयानुक्रमणिका

क्र.सं	शोधपत्रस्य शीर्षकम्	लेखकः	पृष्ठसंख्या
1.	शिक्षणाधिगमयोः मनोवैज्ञानिकप्राविधिकतत्वानामनुप्रयोगः	श्री. पी. नागमुनिरेड्डी	1
2.	संस्कृतशास्त्रेषु विद्यमानाधिगमतत्वस्य तदुपकारकोपायानाञ्च विचारः	डॉ. देवदत्तसरोदे	6
3.	अन्तर्जालाश्रित शिक्षणाधिगमप्रक्रिया	डॉ. हरिप्रसादः के.	17
4.	शिक्षणाधिगमयोः मनोवैज्ञानिक-प्राविधिकतत्वानामनुप्रयोगः	डॉ. वेङ्कटरमणभट्टः	22
5.	शिक्षणाधिगमयोः प्राविधिकतत्वानां प्रयोगे गुणदोषविमर्शः	डॉ. कुमारः	25
6.	व्यक्तित्वम्	डॉ. विनोदकुमारशर्मा	30
7.	संस्कृतभाषाधिगमे मोबाइलसहकृतभाषाधिगमस्य अनुप्रयोगः	डॉ. सचिनकुमार	35
8.	भाषायाः उद्गमे विविधसिद्धान्ताः	डॉ. बिचित्ररञ्जनपण्डा	41
9.	भर्तृहरिकृते वाक्यपदीये भाषावैज्ञानिकतत्वानि	डॉ. मनीषजुगरान	47
10.	शिक्षणाधिगमयोः मनोवैज्ञानिकप्राविधिक-तत्वानामनुप्रयोगे शिक्षकः	डॉ. डम्बरुधरपतिः	57
11.	शिक्षणाधिगमप्रक्रियायाम् अधिगमसिद्धान्तानां विनियोगः	डॉ. रुद्रनारायणनरसिंहमिश्रः	62
12.	शिक्षणाधिगमयोः शास्त्रेषु उपनिषत्सु च वर्णिताः मनोवैज्ञानिकाभिगमाः	डॉ. गणपति वि. हेगडे	66
13.	भारते अध्यापकशिक्षा	डॉ. महेशकुमारपाणिग्राही	73
14.	साम्प्रतिकशिक्षाक्रमे मूल्यसम्वर्धने गैर्वाण्याः उपादेयता	डॉ. प्रभलविद्याधरः	83
15.	शिक्षणकर्मणि अन्तर्जालस्य विनियोगः	Dr. S.T.P Kanakvali	88
16.	शिबिरविधिः	एस्.वैष्णवी	95
17.	शारीरिक शिक्षा में आईसीटी	Dr. Shankar B. Andhale	101
18.	Implematation of Inclusive Education in India : Issues and Challenges	Dr.V.S.V. Bhaskar Reddy	106

व्यक्तित्त्वम्

✍ डॉ. विनोदकुमारशर्मा *

Personality is the dynamic organization within the individual of those Psychophysical systems that determine his unique adjustment to his environment. Gordon Allport

विपूर्वक-अञ्जधातोर्निष्पन्नम् व्यक्तिरिति इदं पदम्, यत् वस्तु अभिव्यक्तं सत् दृष्टिगोचरो भवति तत् कथयति। घटपटादयोऽजीवाः पदार्थाः पशुपक्ष्यादयः सजीवाः पदार्थाश्च अस्य पदस्याभिधेया भवन्ति सर्ववाचकमपि इदं पदमत्र मनोविज्ञाने प्रकरणवशात् मानवव्यक्तिरेवाभिदधाति। तथा च व्यक्तिपदेन पृथक् स्थितो मानवः अभिप्रेयते। तस्य यो भावः वर्तते असाधारणः स एव व्यक्तित्वपदेनोच्यते।

मेषैः सह परिचयहीनानामस्माकम्, शाव्दलेषु शाद्वं चरन्तः सर्वेऽपि मेषाः समाना एव भान्ति मेषत्वजातिं दृष्ट्वा इमे मेषा इति जानीमः। मेषपालस्तु स्वकीयस्यैकैकस्यापि मेषस्यासाधारणं धर्मं (चिह्नं) अपि जानाति। अत एव संभूय चरतां स्वमेषाणां अन्यमेषाणां च मध्ये स्वकीयान् मेषान् सायं पृथक्कर्तुं शक्नोति सः। एवं एकैकं मेषं पृथक सूचयितुं यो धर्मो वर्तते तस्य धर्मस्य व्यक्तित्वम्, व्यक्तिः अथवा पृथगात्मकता इति नाम। अमरकारः, **जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता** इत्याह व्यक्तिशब्दः, धर्मिवाचित्वेन धर्मवाचित्वेनापि दृष्टः। अथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं व्यक्तित्वमिति पदमेवात्र धर्मवाचित्वेन उपयुज्यते।

लोके जनाः व्यक्तित्त्वम् उदाहरन्ति। समाजे राष्ट्रे व्यक्तित्त्वं पश्यन्ति। चरित्रं प्रशसन्ति। समाज मूल्यानि स्थापयितुम् आदिकविना वाल्मीकिना आदिकाव्यं रामायणं यदा रचितं तदा मुनिपुङ्गवं नारदं पृच्छति यथा –

तपः स्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम्।
नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम्॥
कोऽन्वस्मिन् साम्प्रतं लोके गुणवान् कश्च वीर्यवान्।
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः॥
इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नामा जनैः श्रुतः।
नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान् धृतिमान् वशी॥

लक्षाधिकाब्दाः गतानुगतिकतया गताः परन्तु श्रीरामचन्द्रस्य व्यक्तित्त्वम् अधावधि प्रासङ्गिकं सान्दर्भिकं चास्ति।

श्रीमद्भगवद्गीतायां भगवता श्रीकृष्णेन शोभनव्यक्तेः स्वरुपं निरूपितम् –

* संविदाध्यापकः, शिक्षाशास्त्रविभागः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, (मा.वि) मुम्बई परिसरः।

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ।।

तत्रैव स्थितप्रज्ञस्य स्वरूपम् अपि वर्णितम् –

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत् व्रजेत किम् ।।
प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ।।
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ।।
यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ।।

रघुवंशमहाकाव्ये दिलीपं वर्णयन् कालिदासःविरुद्धगुणानामपि तस्मिन् संकलितत्त्वं कथयति –

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।

गुणाः गुणानुबन्धित्त्वात् तस्य सप्रसवा इव ।।

जगति जातः एकैकोऽपि मानवः इतरमानवसाधारण गुणात् काश्चित् दधदपि, स्वासाधारणानपि काश्चन धर्मान् धत्ते एव । एवं व्यक्तौ मानवे स्थिताः ये साधारणा असाधारणाश्च गुणाः ते तं अन्येभ्यो मानवेभ्यः पृथक् कृत्वा प्रदर्शयन्ति इति तेषां धर्माणां समुदायः एव मानवगतव्यक्तित्वेन अवगम्यते ।

पदनिष्पादनप्रक्रियायां ज्ञातायामपि व्यक्तित्त्वस्य वास्तविकं स्वरूपमधिकृत्य लक्षणादिभिरपि ज्ञातव्यमेव । आङ्ग्लेय्याम् एतत्समानार्थकं पदं पेर्सनालिटि (personality) इति वर्तते । इदं पदं पेर्सोना (persona) इति ग्रीकभाषापदात् निष्पन्नम् । पूर्वं नटाः स्वगृहीतपात्रानुगुणं मुखावरणम् (mask) किमपि धृतवन्तः । मुखावरणवाचि इदं पदं पश्चात् तत्पात्रगुणवाचि अभवत् । कालक्रमेण, मानवानां ये असाधारणा गुणा वर्तन्ते तद्वाचि जातम् ।

व्यक्तित्त्वस्य लक्षणं दुर्वचम् । आलपोर्ट (Allport) नामा मनोविज्ञानी कश्चित् व्यक्तित्त्वं स्वकीयग्रन्थे पञ्चशता लक्षणैः लक्षितवान् । अस्य पदस्यार्थस्तु विपुलो वर्तते । मानवस्य शोभनमाकारं क्वचित् सूचयति । क्वचित् दक्षतामपि । क्वचित् मानवगतान् विशिष्टान् धर्मान । एकैकोऽपि मानवः स्वसाधारण्या प्रक्रियया कार्यं करोति,अन्यैः सह व्यवहरति च । एवं क्रियमाणः व्यवहारः मानवस्य व्यक्तित्त्वं प्रकाशयितुमलं भवति । मानवेषु केचन भीताः । केचन निर्भीकाः । केचनाग्रहिणः सन्तः स्वाभिप्रायमेव परेषु

Scanned with OKEN Scanner

महत् स्थानं वहति । कस्यापि अतिकानुकम्पनम्, अन्यस्य किंगालित्वम् इति इदमुभयमपि इदानीं ग्रन्थिकार्येण ज्ञायते शरीरतन्त्रविज्ञाने ।

एवं परिवेशोऽपि व्यक्तित्वे कारणं भवति । कुटुम्बस्थितिः मातापित्रोः संस्कृतिमत्त्वम्, कुटुम्बवातावरणे प्रीतिपूर्णत्वम्, शालायां सुहृदामुपाध्यायानां च प्रीतिश्चापि, विद्या, धनस्वभावः इत्येते सर्वेऽपि व्यक्तित्वे कारणानि । यद्येतानि समीचीनानि भवन्ति तर्हि व्यक्तित्वमपि समीचीनं स्यात् । कुटुम्बे कलहः, अप्रीतिः, दुःसहवासः, दुर्मैत्री, दुरुपाध्यायाः इत्यादयः बालानाम् असमीचीनव्यक्तित्वे कारणानि भवन्ति । बाल्ये एव समीचीन व्यक्तित्वप्राप्त्यर्थं बाला उपकर्तव्या उपाध्यायैः ।

- व्यक्तित्वप्रभेदाः -

जगति यावन्तो मानवाः सन्ति तावन्तः व्यक्तित्वप्रभेदाः वर्तन्ते । अथापि, यथा नैयायिकाः जगति स्थितान् सर्वानपि पदार्थान् सप्तधा व्यभजन् तथा विज्ञानिनोऽपि व्यक्तित्वं स्वाभिमतधर्मानुसारेण व्यभाजुः । भगवान् गीतायां सत्त्वरजस्तमोरूपगुणभेदेन तद्वन्तो मानवाः सात्त्विकाः, राजसाः, तामसा इति त्रेधा विभेजे । आयुर्वेदीयाश्च वातपित्तकफरूपधातुत्रयं पुरस्कृत्य व्यक्तित्वं अवर्णयन् । ज्योतिश्शास्त्रविदः जन्मराश्यनुगुणं व्यक्तित्वं द्वादशधा कल्पयन्ति ।

प्राचीनकाले ग्रीसदेशे स्थितः हिप्पोक्रेट्स् (Hippocrates, 400 BC) नामकः भिषक् शरीरधातूनां स्वभावविशेषान् पुरस्कृत्य चतुर्धा मानवान् विभजते स्म ।

पैत्तिकः Choleric – अयं क्रोधशीलः स्यात् ।

विषादीMelanchalic– विषदनशीलः ।

श्लैष्मिकः Phlegmatic– स्वापशीलः, तन्द्रालुः ।

सुप्रत्याशी Sanguine - उत्साहवान्, हास्यप्रियः भवति ।

विलियमजेम्सनामकः विज्ञानी मृदुमनसः(Tender-minded) कठिनचित्ताः (Tough-minded) इति मानवान् द्वेधा व्यभाक्षीत । मृदुमनसः शास्त्राध्ययनादिषु व्यापृता भवन्ति, कठिनचित्तास्तु कार्यकरणे कुशला वर्तन्ते इत्याह ।

क्रेश्मर (Kretschmer 1888-1964) नामकः जर्मन्देशीयः आधिभिषक् शरीरं निमित्तीकृत्य व्यक्तित्वसिद्धान्तं कमपि कथयति –

कृशकायाः Asthenic

तुन्दिलाः Pyknic type

युङ्गमहाशयश्च, बहिर्मुखा Extroverts, अन्तर्मुखाः (Introverts) इति द्वेधा मानवान् वर्गीकरोति। स्प्रैंग (Spranger) नामा विज्ञानी मानवान् तत्तत्स्वभावानुगुणं षोढा (1909) विभजते। ते एते भवन्ति –

सैद्धन्तिकाः The Theoretical

आर्थिकाः The Economic

कलारसिकाः The Aesthetic

सामाजिकाः The Social

नैतिकाः The Ethicals

धार्मिकाः The Religious

शेल्डन (Sheldon) नामा कश्चन विज्ञानी शरीरसंस्थानानुगुणं मानवानां व्यक्तित्त्वं निश्चिनोति स्म। केषाञ्चन उदरादिकम् अतिमात्रं विशालं वर्तते। एते विशालोदरा इति निर्देष्टुमर्हाः। सुखप्रिया भवन्ति स्म। केचन कृशाङ्गा वर्तन्ते। एते चिन्तनशीलाः भवन्ति। केषाञ्चित् मांसलत्वं स्यात्। एते साहसप्रियाः कार्येषु व्यग्राः भवेयुः।

****

सन्दर्भग्रन्थाः –

रामायाणम् – महर्षिवाल्मीकिः।

श्रीमद्भगवद्गीता (भीष्मपर्वणि) महाभारतम् – महर्षि वेदव्यासः।

रघुवंशमहाकाव्यम् – महाकविकालिदासः।

शिक्षामनोविज्ञानम् – वे. श्री. वेङ्कटराघवाचार्यः।

ख्यातं राष्ट्रियसंस्कृतं सुमहितं संस्थानमद्याखिलं
वाणीवैभवमातनोति नितरां राष्ट्रे चतुर्दिग्भवम् ।
तत्रासौ निजगौरवेण महता सारस्वतं भासयन्
सोमय्याभुवि भासते परिसरो विद्याविहारे स्थितः ॥

शिक्षाशास्त्रविभागः

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्

(मानितविश्वविद्यालयः)

के.जे. सोमैयासंस्कृतविद्यापीठम्

विद्याविहारः, मुम्बई - ७७

Scanned with OKEN Scanner

UGC Approved Journal No. 40920

ISSN 2277-6443

सप्तमोऽङ्कः, 2018-19

विश्वविद्यालयानुदानायोगद्वारा स्वीकृतशोधपत्रिकासूच्यन्तर्गता

विद्यारश्मिः

समीक्षिता मूल्याङ्किता च वार्षिकी राष्ट्रियशोधपत्रिका

A Peer Reviewed Refereed Annual National Research Journal

वेदर्चामर्चयन्तस्स्मृतिचयवचनं तत्त्वतश्चर्चयन्तः,
शास्त्रान्तःसंस्पृशन्तोऽमृतगतिमतिदं दर्शनं दर्शयन्तः ।
साहित्यं स्वादयन्तस्सहृदयवसतौ भासमुद्भासयन्तो
विद्याया रश्मयो ज्ञान् पिपुरतु सुधियां शेमुषीमेधयन्तः ॥

प्रधानसम्पादकः
प्रो. सुदेशकुमारशर्म्मा

सम्पादकः, संयोजकश्च
प्रो. बोधकुमारझाः

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
(मानितविश्वविद्यालयः)
क.जे. सोमैयासंस्कृतविद्यापीठम्
विद्याविहारः, मुम्बई - 77

Scanned with OKEN Scanner

UGC Approved Journal No. 40920

ISSN 2277-6443

सप्तमोऽङ्कः, 2018-19

विश्वविद्यालयानुदानायोगद्वारा स्वीकृतशोधपत्रिकासूच्यन्तर्गता

विद्यारश्मिः

समीक्षिता मूल्याङ्कता च वार्षिकी राष्ट्रियशोधपत्रिका

A Peer Reviewed Refereed Annual National Research Journal

वेदर्चामर्चयन्तस्स्मृतिचयवचनं तत्त्वतश्चर्चयन्तः,
शास्त्रान्तःसंस्पृशन्तोऽमृतगतिमतिदं दर्शनं दर्शयन्तः ।
साहित्यं स्वादयन्तस्सहृदयवसतौ भासमुद्भासयन्तो
विद्याया रश्मयो ज्ञान् पिपुरतु सुधियां शेमुषीमेधयन्तः ॥

प्रधानसम्पादकः

प्रो. सुदेशकुमारशर्म्मा

सम्पादकः, संयोजकश्च

प्रो. बोधकुमारझाः

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्

(मानितविश्वविद्यालयः)

क.जे. सोमैयासंस्कृतविद्यापीठम्

विद्याविहारः, मुम्बई - 77

शोधपत्रानुक्रमणिका

क्र. सं.	शोधशीर्षकम्	लेखकः	पृष्ठाङ्कः
1.	शिक्षानीतिः सुखावहा	प्रो. कमलाकान्तत्रिपाठी	01
2.	नामार्थविमर्शः	प्रो. प्रकाशचन्द्रः	07
3.	वैद्यके पतञ्जलीयस्य वैशिष्ट्यम्	प्रो. ई. एस्. राजन्	13
4.	Curiosity : A Source of Research	Prof. D. N. Pandey	23
5.	'कर्तुरीप्सिततमं' सूत्रशास्त्रार्थः	प्रो. बोधकुमारझा	35
6.	रसानां सुखदुःखात्मकत्वं	प्रो. अर्चना दुबे	48
7.	वर्णान्तरत्व के सिद्धान्त	आचार्य उदयन मीमांसक	52
8.	संस्कृतशास्त्रशिक्षणे अन्वयविधेरनुप्रयोगः	डॉ. रा. गा. मुरलीकृष्णः	64
9.	शास्त्रतत्त्वसुखबोधाय तन्त्रयुक्तयः	डॉ. देवदत्तसरोदे	74
10.	भाषोत्पत्तिसिद्धान्ताः संस्कृतञ्च	डॉ. कुलदीपशर्मा	84
11.	शिक्षायां भूमण्डलीकरणस्य प्रभावः	डॉ. वी. एस्. वी. भास्कररेड्डी	91
12.	नारायणीयकाव्ये लक्ष्ये वस्त्वलङ्कार-रसानुमितिलक्षणानि	डॉ. नारायणन् ई. आर्.	97
13.	व्याकरणदिशा पुरुषार्थविमर्शः	डॉ. दयारामदासः	105
14.	शब्दनित्यत्ववादः	डॉ. मधुकेश्वरभट्टः	112
15.	भासनाटकेषु स्त्रीपात्राणि समायोजनस्य उत्कृष्टोद्भरणानि	डॉ. लीना सक्करवालः	115
16.	शब्दार्थसम्बन्धविमर्शः	डॉ. सुभाषचन्द्रमीणा	122
17.	कार्यशब्दवादे इदम्	डॉ. सुधाकरमिश्रः	127
18.	अलङ्काराणामलङ्कारत्वम्	डॉ. स्वर्णकुमारमिश्रः	133
19.	संयुक्त राष्ट्रसंघ में हिन्दी की स्थिति का मूल्यांकन	डॉ. गीता दुबे	138
20.	Colonial Alienation in Ngugiwa Thiong 'O's Decolonising the Mind	Dr. Shweta Sood	143

Scanned with OKEN Scanner

क्र. सं.	शोधशीर्षकम्	लेखकः	पृष्ठाङ्कः
21	वर्तमान परिदृश्य में भारत-नेपाल सम्बन्ध	डॉ. रञ्जय कुमार सिंह	149
22	प्रातिपदिकार्थविचारः	डॉ. नवीनकुमारमिश्रः	155
23	अनुसन्धानस्यार्थविमर्शः	डॉ. विनोदकुमारशर्मा	163
24	शिक्षासामाजिकपरिवर्त्तनञ्च	डॉ. मनीषकुमारचाँडकः	168
25	समावेशिशिक्षायाः समस्याः सम्भावनाश्च	डॉ. सचिनकुमारः	173
26	द्व्यर्थो धातुः	ब्र. अजयः	180
27	कारकत्वं प्रातिपदिकार्थत्वञ्च	डॉ. माधवदत्तपाण्डेयः	187
28	Terrorism in South Asia	Dr. Suman Singh	191
29	धर्मशास्त्रोक्तदृशा अशौचनियमाः	डॉ. जितेन्द्रकुमाररायगुरुः	197
30	'अक्षरवैदर्भी' या नियतकालिकाचे वाङ्मयीन योगदान	डॉ. मिनाक्षी बर्‍हाटे	201
31	वास्तुशास्त्रदृष्ट्या गृहदोषनिरूपणम्	डॉ. अनिरुद्धनारायणशुक्लः	204
32	शारीरिक स्वास्थ्य एवं योग, एक अध्ययन	डॉ. शंकर बाबुराव आंधळे	210
33	तार्किकमतनिरसनपूर्वकः स्फोटविमर्शः	सुश्रीविदुषीबोल्ला	216
34	Polymorphism and Overloading	Miss Vaishali Nivdunge	226
35	शतरुद्रियस्य वैषयिकाधाराः	श्री. सत्यराजरेग्मी	231
36	Contemporary Scenario of Sanskrit Education in Schools & its New Diamensions	Namrata Patel	238
37	शास्त्रपठनदोषाणां निवारणे कूटचित्राणामनुप्रयोगः	अमृता कौर	244

अनुसन्धानस्यार्थविमर्शः

प्रो.डॉ. [illegible]

([illegible] अनुसन्धानम् । [illegible] ... इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible], [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] अनुसन्धानम् । [illegible] । अनेनैवाशयेन [illegible] लेखो [illegible] अनुसन्धान-[illegible]-डिस्कवरी-एक्सप्लोरेशन[illegible] । [illegible] विद्यते ॥ - सं.)

बुद्धियुक्तमानवः सर्वदा बुद्ध्या अनुसन्दधानो भवति । स पूर्वतनं पश्यति, वर्तमानं निर्णयति, भविष्यञ्च अनुमिनोति । अस्माकं प्राचीनाचार्याः ज्ञानस्य सम्पूर्णप्रक्रियां त्रिषु स्तरेषु व्यवस्थितां कृतवन्तः ।

'आदौ शोधस्ततो बोधः प्रबोधश्चाप्यनन्तरम्' अर्थात् सर्वप्रथमं ज्ञानस्य तदनन्तरः शोधः तदनन्तरं श्रेष्ठगुरूणां प्रवचनेन बोधः, अन्ते च अनुभूतिः भवति । इत्थं शोधस्य अनुसन्धानस्य वा 'ज्ञानस्य पिपासा' मूलमिति वक्तुं शक्नुमः । ज्ञानपिपासां विना कथं कश्चित् पठिष्यति लेखिष्यति ?

द्वादश्यां शताब्द्यां लब्धजन्मा कान्यकुब्जेश्वरस्य जयचन्द्रस्य राजकविः नैषधीयचरित-महाकाव्यस्य प्रणेता महापण्डितः श्रीहर्षः विद्यायाः (ज्ञानस्य) चतस्रः अवस्थाः सन्तीति ब्रवीति -

> अधीतिबोधाचरणप्रचारणैर्दशाश्चतस्रः प्रणयन्नुपाधिभिः ।
> चतुर्दशत्वं कृतवान् कुतः स्वयं न वेद्मि विद्यासु चतुर्दश स्वयम् ॥

श्लोकेऽस्मिन् राज्ञः नलस्य चतुर्दशविद्याः वर्णयन् तस्य श्रीहर्षः क्रमिकस्थितीनां प्रसङ्गे वर्णयति - अधीतिः (Perusal or Study), बोधः (Digestion or Experience), आचरणम् (Application) तथा प्रचारणम् (Teaching or deliverance) । भारतीयभाषासु प्रयुक्तोऽयम् अनुसन्धानशब्दः आंग्लभाषाया Research 'रिसर्च' शब्दस्य स्थाने तदर्थबोधाय अनुसन्धानम्, गवेषणा, शोधः, संशोधनम् इत्यादयो विविधाः शब्दाः प्राप्यन्ते । एतेषु व्युत्पत्त्यर्थदृष्ट्या अनुसन्धान-शब्दो मूलशब्दार्थं सर्वाधिकं निर्वहति । अतः मूलशब्दस्य सर्वाधिकनिकटः अयं शब्दः । अत्र हि Re 'रि' अनुपर्याय: Search 'सर्च' संधानार्थकश्चेति ।

यद्यपि प्रतिपदमात्मनः विशेषमन्तर्भूतं रहस्यं तात्पर्यञ्चावधारयति, तथापि मुख्यशब्दस्य पर्यायवाचिनः शब्दाः यद्यपि स्वस्वरूपं धारयन्ति, पदार्थञ्चापि प्रकटयन्ति तदनुसारम् । तथापि

कस्मिंश्चिदर्थे मुख्यशब्देन सह तात्पर्यसंवादं प्रकटयन्त्येव । अतोऽत्र 'शोध:' इति पदस्य पर्यायवाचिन: अन्ये शब्दा: प्रस्तूयन्ते -

1. अनुसन्धानम् -

सन्धानं[1] भवति द्वयो: वस्तुनो: बहूनां वा पदार्थानाम व्यवस्थितानां व्यवस्थितीकरणम् । तद् व्यवस्थायां या काचित् प्रक्रिया स्वीक्रियते, प्रयासो वा विधीयते तद्‌नुसन्धानम् ।[2] अन्यत्र भवत्यर्थो लक्ष्यसाधनम् । यथाऽभिज्ञानशाकुन्तले कविकुलगुरु: कालिदासो निरूपयति वस्तु दुष्यन्तद्वारा इति शरसन्धानं नाटयति - इति । तथैव निम्नोन्नभावस्य पृथिव्या: वा निम्नोन्नताया: समताविधानेऽप्येष शब्द: सन्धानमित्युच्यते - यथा तत्रैवाभिज्ञानशाकुन्तले - 'यदर्धं विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत्' - 1/9

2. अन्वेषणम् -

अन्वेषणशब्दोऽपि शोध-शब्दस्य पर्यायेऽर्थे गण्यते । यद्यपि शब्दोऽयं भौगोलिकानुसन्धानार्थं, कदाचिद्वैज्ञनिकानुसन्धानार्थं, विशेषरूपेण प्रतिपादयति, तथापि गौणरूपेण साहित्यक्षेत्रीयसमाजशास्त्रीयादिविषयकशोधकर्मणेऽपि शब्दोऽयं प्रयुज्यते । केषाञ्चिन्मतमस्ति यत् अस्य अंग्रेजी-शब्दोऽस्ति डिस्कवरी (Discovery) इति उदाहरणानि खलु अन्वेषणस्य मन्यन्ते तै: कोलम्बसेनान्विष्टो देश: अमेरिका, जेम्सवाटस्य रेलयान-इञ्जनम्-इत्यादि । एकेषां मतमिदमस्ति यदन्वेषणशब्द: साहित्यिकसम्पद: संशोधनविषये न प्रवर्तते । परन्त्वेषा धारणा न समीचीना प्रतिभाति - यतो हि साहित्यिकक्षेत्रेऽपि सूक्ष्मनिरीक्षणपरिशीलनादिव्यापारेण कस्यचिन्नूतनस्य पदार्थस्यप्रस्तुतिर्भवत्येव । कश्चिदपि शब्द: पारिभाषिकशब्दो वा प्रतीको भवति विशेषपदार्थावगमनस्य । अत एव काव्यशास्त्रे साक्षात्संकेतितशब्दस्य व्यवहारोऽभिधासूचनाय प्रयुक्त: ।[3] अस्य तात्पर्यमिदमस्ति यत् विशेषो हि शब्द: विशिष्टपदार्थस्याकारात्मकं स्वरूपं संकेतयति यथा अस्मात् पदादयमर्थो बोद्धव्य इति ईश्वरसंकेत: शक्ति: ।[4] तस्मात् तच्छब्दशक्त्यनुसारमेव मनासि पदार्थाकारो हि प्रादुर्भवति इति । तस्मात् अन्वेषणशब्दोऽपि विद्यतेऽनुसन्धानशब्दस्य पर्याय इति कथने न संकोच: ।

3. गवेषणा -

प्राक्तनकाले शब्दोऽयं गवामन्वेषणे प्रयुज्यते स्म इति एकेषां विदुषां मतम् । व्युत्पत्तिदृशा समालोचनेनास्य शब्दस्य तदेवार्थं साधयितुं शक्यते तथा चात्र भावोऽस्ति-विलुप्त-वस्तुन: सूक्ष्मतयाऽवलोकनम् - यथा गोपालक: गामन्वेष्टि वने । एतस्य शब्दस्यापि शोधार्थ: भवितुमर्हति यतो हि आधुनिक-शोध-प्रविधौ बहुविधा: शोधप्रकारा: मन्यन्ते । तत्र इतिहासपुराणादिगतानां शब्दसंकेतमाध्यमेन भौगोलिकतथ्यान्वेषणमस्मिन् क्षेत्रे खल्वागच्छति तत्र मन्ये, ऐतिहासिक-भौगोलिक-परिवर्तनेन शब्दसंकेतितस्थलानामन्येषाञ्च पदार्थानां सम्यक्तया अन्वेषणं, संशोधन वा उदाहरणं भवति । यथा, रामसेतुस्थलस्यान्वेषणप्रसङ्ग: । साहित्य-भाषा-संशोधनविषयेष्वप्ययं शब्द: स्वकीयां प्रवृत्तिं द्योतयति तथापि

Scanned with OKEN Scanner

सम्प्रतिशोधपर्यायरूपेणास्य प्रयोगो न दृश्यते शोधसंस्थानेषु । अत एषः शब्दः स्वकीयं शोधस्वरूपं इदानीं त्यक्तवान् अस्तीति दृश्यते । क्वचिदेवास्य शोधपत्रिकानामकरणे प्रयोगो दृश्यते न सर्वसामान्यरूपेण ।

उपर्युक्ताः शब्दाः संशोधनस्य पर्यायत्वेन ये प्रोक्ताः तेषां तात्पर्यमस्ति केनचिदपि माध्यमेन नूतनवस्तुनः संशोधनमाध्यमेनावाप्तिरेव । गवेषणसन्दर्भेऽपि तथैवास्ति । अर्थात् गोपालकेन क्वचिद् विलुप्तगोरन्वेषणप्रसंगेऽपि अटता तेन मार्गे कस्यचिन्नूतनस्य वस्तुनः प्राप्तिर्यदा जायते तदाऽस्य शब्दस्य शोधपर्यायत्वेन ग्रहणं शक्यमस्ति ।

तत्र चोपलब्धसाहित्यस्य परिशीलनेन, विस्तृतविवेचनेन गभीरालोचनपद्धत्या वा तात्पर्यावगमनं मुख्यसन्देशस्य च या प्राप्तिर्भवति साप्येकधाराऽनुसन्धानक्षेत्रस्याद्य प्रवहन्ती दृश्यते।

4. **अनुशीलनम् -**

एष शब्दः प्रवर्तते अन्वेषणीये संशोधनीये वा साहित्यिक विषये । विशेषोद्दिष्ट-पदार्थप्रकृतिज्ञानस्य आधारेण नैकविषयदृष्ट्या, साहित्यशास्त्रे कविहृदय-प्रकृतिज्ञानाय शब्द-गत-शक्ति-सामर्थ्य-बलाद् यत्किञ्चिदपि चिन्तनं सप्रमाणं तार्किकरूपेण विधीयते, तदनु-शीलनं समीक्षाया एकः प्रकारः, अनुसन्धानशब्दपर्याय-रूपेणावगन्तुं शक्यते । 'विज्ञातसारा-न्यतानुशीलनेन' इति भारवेः वचनेनापि तदेव-भावोऽवगम्यते । कस्मिंश्चिदर्थे परामर्शः विमर्शः परिशीलनादिशब्दा अपि कला विषयकानुसन्धानक्षेत्रमेव सूचयन्ति, तस्मादेतेऽपि शब्दा अनुसन्धानशब्दपर्यायाः, शोध-पर्याया वा स्वीकर्तुं शक्यन्तेऽवस्थाविशेषस्य विशेष-चिन्तनमननाध्ययनसन्दर्भे, काव्यसौष्ठवस्य, ध्वनिविशेषस्य, भावनाविशेषस्य, तात्पर्यविशेषस्य च अवकलनाय साहित्यक्षेत्रेऽनुसन्धानसन्दर्भे च ।

5. **समीक्षा** - शब्दे किञ्चिद्विशेषोऽस्ति । अत्र समीक्षासन्दर्भे सर्वतोभावेनानुसन्धेयविषयस्य प्रतीकशब्दानां चिन्तनं विधीयते, विशेषसन्देशावगमनाय च ताटस्थ्यभावेन अनुसन्धेय-विषयस्याध्ययनं, मननं, चिन्तनं च विधीयते ।

6. **आलोचनाऽपि** शोधविषस्य शीर्षकस्थानीयः शब्दो विद्यते । आलोचनायाः प्रायः व्यावहारिकक्षेत्रे नकारात्मकं रूपं मन्यते परन्तु तस्य शब्दस्य व्युत्पत्त्यनुशीलनेन न तथाऽर्थमनुसन्धानकर्मणि कर्तुं शक्यते । अनुशीलने, परिशीलने, समीक्षायामालोचने च सर्व-त्रैव ताटस्थ्यभावेन, तार्किकरूपेण, वैज्ञानिक-प्रकारेण चिन्तनं क्रियते विषयस्य । यद्यपि साक्षाद्रूपेणात्र वैज्ञानिकदृष्टेः प्रतीतिः न भवति, परन्तु यदा वैज्ञानिकसंसाधनानामुपयोगेन साहित्यसम्पदः परिशीलनं विधीयते तदास्याः प्रतीतिर्भवति । आधुनिकानुसन्धानसंस्कृतौ सर्वत्रैवानुसन्धानपद्धतेः उपयोगात्, संसाधनानाञ्च प्रयोगात् समीक्षादिप्रकारा अपि खल्वनु-सन्धानस्य वैज्ञानिका एव मन्यन्ते । उदाहरणार्थं यदि कविकुलगुरुकालिदासविरचितस्य मेघदूतस्य समालोचनात्मकमध्ययनमनुसन्धानदृष्ट्या विधीयेत तदा मानवमनोविज्ञानपरीक्षण-

साधनानामन्येषाञ्च वैज्ञानिकसंसाधनानामुपयोगः भविष्यत्येव । तस्मात्-समीक्षात्मकाध्ययने शास्त्रान्तरपदार्थसिद्धये वैज्ञानिकी दृष्टिस्तु भवत्येव ।

अन्ये चानुसन्धानार्थज्ञापकान् पर्यायान् वयं यथा जानीमो यदस्माकं प्राचीन-संस्कृतभाषासाहित्ये सर्वाः विद्याशाखाः वैश्विक-शिक्षण-परिभाषिकाश्च शब्दाः विराजमानाः सन्ति, परन्तु तिलेषु तैलं यथा व्याप्तं दृश्यते, तत्कुट्टन-निश्च्योतन-माध्यमेन च प्रत्यक्ष-मुपस्थितं भवति, तद्वदेवास्माकं शास्त्राणि तिलस्थानीयानि सन्ति, येषां विशेषशास्त्रम-न्थनधिया, परीक्षणं क्रियते तदाऽभीष्टमुपलभ्यते । अतः आधुनिक-संशोधनसूचना-संवाहक-शब्देषु, डिस्कवरी इनवेन्सन, रिसर्चादयोऽपि शब्दाः यान् यान् अर्थान् नीत्वा प्रवर्तिताः प्रतिभान्ति ते ते अर्था खलूपर्युल्लिखितेषु शोधपर्यायेषूपलभ्यन्ते तथापि आङ्गलभाषीया अपि शोध-पर्यायवाचिनो हि शब्दा अत्र पाठकानां समक्षं सपरिशीलनं प्रस्तूयन्ते-

7. डिस्कवरी (Discovery) -

डिस्कवरीति शब्दः ददाति सन्देशं तद्वस्त्वन्वेषणस्य, यस्योपरि विद्यते ह्यावरणम्। अस्य सूत्रं वेदान्तशास्त्रस्यावरणशक्तिविचारे प्राप्तुं शक्यते । **'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः'** इति वाक्यं स्पष्टं तदेवाङ्लभाषीयं डिस्कवरीति शब्दार्थं सूचयति । तत्र वेदान्तशास्त्रेऽपि मायाया आवरणशक्त्या वस्तुनः जीवात्मनः प्रकाशः तिरोहितो जायते । यदा ज्ञानेन तत्त्वमसीति महावाक्यस्य तात्पर्यज्ञानेन, तथा च 'अहं ब्रह्मास्मि' - इति खल्व-नुभववाक्येन साधकः स्वं-स्वं रूपमवधारयति तदा सर्वमावरणं निरस्तं भवति । डिस्कवरीतिनाम्नाख्यातेऽनुसन्धानेऽपि कस्यचिदपि दूरस्थस्य वस्तुनः भौगोलिकप्राकृतिक-वातावरणेन अन्येन केनचित् कारणेनावृतं स्वरूपमुद्घाट्यते । आध्यात्मिक-क्षेत्र-सम्बद्धमिव प्रतिभाति Discovery (डिस्कवरीति) पदम्, यस्य तात्पर्यमिदं भवति यत् केनचित् कारणेन स्थितमपि वस्तु सरलतया नावलोक्यते, परन्तु कञ्चित्संकेतं लक्षणं वा मनसि धृत्वा समुचित-साधनेन यदा तस्योद्घाटनं भवति तदस्ति डिस्कवरी-पदार्थ-फलम् ।

आइनस्टीन-महोदयोऽपि तदेव संकेतयति, परन्तु तस्य सिद्धान्ते विशेषोऽस्ति यत् उपनिषदां भावानुसारं कस्यचिदपि पदार्थानुसन्धानेऽन्तःप्रज्ञैव कारणमस्ति-यथा 'Einstein very emphatic-cally pointed out that scientific laws may be discovered only through intuition'[5].अतः इन्वेन्सनशब्दोऽपि तथैवानुसन्धानस्य तात्पर्यं धत्ते यथा डिस्कवरीति पदं धारयति। किञ्चिद्विशेषोऽस्ति (Invention) इन्वेनसनपदे यदयं शब्दः साहित्यकलाक्षेत्रे कल्पना-प्रकारमपि खल्वनुसन्धानस्य परामृशति । अनेन प्रकारेणानुसन्धानतत्त्वार्थप्रतिनिधिशब्दा अन्येऽपि 'एक्सप्लोरेसन' (Exploration) इत्यादयः सन्ति, येषां विश्लेषणेनानुसन्धानमेवार्थोऽवगम्यते । अतोऽवगम्यते यत् प्रत्येकं पर्यायपदमनुसन्धानस्य, शोधस्य वा शाखाविशेषं, प्रकारविशेषं चोपगृह्य प्रवर्तितं प्रतिभाति । विशेषरूपेणाङ्ग्ल-शब्दाः शोधस्य पर्यायरूपाः डिस्कवरीत्यादयः आधुनिकभौतिक-रसायनादि-विज्ञान-

Scanned with OKEN Scanner

विषयस्यानुसन्धानाय प्रयुज्यन्ते, परन्तु शोध: अनुसन्धानं च भाषा-साहित्य-समाजशास्त्रादिविषयक-अनुसन्धानप्रसङ्गे प्रयुज्यते ।

परन्तु तटस्थपरिशीलनेन, स्वतन्त्र-चिन्तनेन च ज्ञायते यत् शोधस्यानुसन्धानस्य वा हिन्क-प्रोल्यादिशब्दानां वा लक्ष्यप्राप्ति-प्रक्रिया समाना एव, यतो हि विश्वस्मिन् प्रकृतिका एवास्ति तत्त्वैव व्यापकस्वरूपानुसन्धाने ज्ञान-विज्ञान-भाषा-साहित्यमनोविज्ञानादिविविधभागेषु प्रचलित: नानाविधशोध: नानाभिधानै: संबोध्यन्ते । वस्तुत: तत्र सर्वत्रैव पारस्परिको हि सम्बन्ध: प्रतिभाति । अस्य स्पष्टी-करणं फ्रिट्जोफ कापरा (Fritzof Capra) इति महतो वैज्ञानिकस्य पुस्तकानामध्ययनेन भवति - यथा - 'Problems must be seen as just different facets of one single crisis, which is largely a crisisi of perception. It derivers from the fact that most of us and specially our large social institutions subscribe to the concepts of an outdated worldview] a perception of reality inadequate for dealing with our overpopulated, globally interconnected world'. The web of life P.4

अत: पारमार्थिक-रूपेणाथर्ववेदस्य पृथिवीसूक्तं यथा केवलं देशविशेषस्य भूम्या: वर्णनं न करोति प्रत्युत् पृथिवी-सामान्य-तत्त्वस्यैव वर्णनं करोति - तथैव शोधादिपर्याया अपि सर्वे सर्वार्थ-वाचका: वर्तन्ते, तथापि वैशिष्ट्यात्तद्वादस्तद्वाद इति सिद्धान्तेन प्रवृत्तिर्भिन्नोऽनुसन्धान-पर्यायवाचिनां पदानाम्" - इति ।

सन्दर्भा: -

1. अभिज्ञानशाकुन्तलम् - प्रथमाङ्क:
2. तेजोबिन्दूपनि तथा च अनुसन्धानपद्धति: - डॉ. वागीश शास्त्री (सरस्वती सुषमा)
3. काव्यप्रकाश: 2/7 साक्षात् संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचक: ।
4. तर्कभाषा - शब्द-प्र. ।
5. Vedanta and modern Science, by Ajit Kumar Sinha Pp. 104-105.

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. शोधप्रविधि एवं पाण्डुलिपिविज्ञान - प्रो. अभिराजराजेन्द्र मिश्र
2. द्र. अभिज्ञानशाकुन्तलम् - प्रथमाङ्क:
3. Vedanta and modern science, by Ajit Kumar Sinha.

संविदाध्यापक: (शिक्षाशास्त्रविभाग:),
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्,
क.जे. सोमैयासंस्कृतविद्यापीठम्,
विद्याविहार:, मुम्बई-७७

विद्यापीठे प्रतिष्ठिताः विभागाः

- व्याकरणविभागः
- साहित्यविभागः
- ज्यौतिषविभागः
- शिक्षाशास्त्रविभागः
- आधुनिकविभागः
- शोधप्रकाशनविभागः
- मुक्तस्वाध्यायपीठम्
- अनौपचारिकसंस्कृतशिक्षणकेन्द्रम्
- वास्तुज्यौतिषपरिचयपाठ्यक्रमः

ख्यातं राष्ट्रियसंस्कृतं सुमहितं संस्थानमद्याखिलं,
वाणीवैभवमातनोति नितरां राष्ट्रे चतुर्दिग्भवम् ।
तत्रासौ निजगौरवेण महता सारस्वतं भासयन्,
सोमैयाभुवि भासते परिसरो मुम्बापुरे संस्थितः ।।

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्

(मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयभारतसर्वकाराधीनम्)

(मानितविश्वविद्यालयः)

क.जे. सोमैयासंस्कृतविद्यापीठम्

विद्याविहार, मुम्बई - ७७